

Jun-2021 ISSUE-II, VOLUME-X

**Published Quarterly issue
With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal**

Published On Date 30.06.2021

Issue Online Available At :<http://gurukuljournal.com/>

**Organized &
Published By**

**Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>**

INDEX

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
1	The Pedagogic Continuing Professional Development Programme under Virtual Mode and Online Classes: A Cross Sectional Review on Students and Teachers amidst Pandemic	Dr. Kajalbaran Jana	1-12
2	भारतीय शिक्षा परम्परा तथा आधुनिक शिक्षा पद्धति	डॉ.लता देवी	13-15
3	विकास प्रक्रिया का आधार : शिक्षा	डॉ.मीनाक्षी यादव	16-19
4	भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेतीचे योगदान	प्रा.डॉ.बी.बी.जांभूळकर	20-23
5	नास्तिक दर्शनो में चार्वाक दर्शन	नवजोत शर्मा & लता देवी	24-31
6	नटसप्टाट – एक आकलन	प्रा.डॉ. प्रकाश वट्टी	32-36
7	इयत्ता नववी – गणित उच्चीकृत अभ्यासक्रम व मूल्यमापन योजना	प्रदीप कारभारी त्रिभुवन	37-40
8	महिलांविषयक कायदे संरक्षण आणि सुरक्षितता काळाची गरज	प्रतिभा किशन पवार	41-44
9	महिलांच्या सक्षमीकरणात येणाऱ्या समस्या आणि आव्हानांचा अभ्यास	सुधा किशन पवार	45-49
10	पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्याचे अध्ययन	गणेश विठ्ठलराव बोधणे	50-54
11	कक्षा छठवी में अध्ययनरत विद्यार्थ्यो में अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का अध्ययन	डॉ.सविता सालोमन & हर्षा आवड	55-61
12	Study the effect of increased screen time on physical health of class 7th students of Raipur (C.G.) in COVID-19	Chandni Khyalia and Prachi Bhatt	62-67
13	19वीं सदी के ब्रिटीशकालीन भारत में संघटनात्मक राष्ट्रवादी चेतना	डॉ.गजेंद्र सिंह	68-72
14	नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या कार्याचा भारतीय कामगार चळवळीवरील परिणाम	रोशन महादेव मून	73-78
15	Guruchand Thakur and His Contribution in the Educational Development of the Namasudra Community	Adarini Kanjilal Biswas	79-82
16	“फ्लाय एंश” एक पर्यावरणीय समस्या	डॉ. हनुमंत रघुनाथ गुट्टे	83-84

**The Pedagogic Continuing Professional Development Programme under
Virtual Mode and Online Classes: A Cross Sectional Review on Students and
Teachers amidst Pandemic**

Dr. Kajalbaran Jana

Associate Professor

Department Commerce

Tamralipta Mahavidyalaya

Tamluk:Purba Medinipur

PIN-721636

jkajalbaran@yahoo.com

Abstract

The world is changing although its' nature and dimension. In this changing scenario there should be a big necessity for its inhabitant to cope with this changing situation. The pedagogy is also changing over the years and time. In Pandemic situation the online classes and CPD in virtual mode is found very much essential. But there are some dichotomy in adopting these online classes and CPD in large by the students and for the teachers. Teachers are generally adopting CPD as their career development but its' also helps them to teach student in adopting new changing educational inputs. In this research article, author has tried to identify prime concern for this particular situation. Students are found mostly very adapting the situation as a whole but teachers' are very much aware of the fact and are found to be more concerns in adopting the situations. It is found that teachers' competence in terms of online classes and CPD adoption has no formal impact on students in terms of online classes and continuing professional development. Students are well aware of online classes as well as they try to adopt it as they can be adjusted. The pedagogic transformation is must. In Pandemic situations virtual classes as well as virtual CPD are opening new scope and dimension for pedagogic learning and teaching practices in the world. The western world is accustomed with such virtual mode well before such pandemic situation but in our country we are accustoming with it rapidly. This is in one hand scope for students and teaching communities as well as may be threat for some unknown adversities to educational community.

Key Word: *Pedagogic, CPD. Online class, Pandemic, Students, teachers etc.*

Introduction

“Education is not the learning of facts, but the training of the mind to think” – Albert Einstein.

The term Pedagogic Continuing Professional Development Programme(CDP) is meant for the process for professional development strategies for teachers in schools, colleges and universities. But the professional development of students is much prudent concern for which teachers' professional development is required. The teachers are invested their developed professional ability acquiring from different programme for the development of students so that they could have been benefitted in proliferation of their career.

The CPD itself has various challenges to be overcome. These are financial, technological, motivational, unavailability of resources, employers' rigidity. During Pandemic all these constraints are very much

evidential in nature with a big thrust of technological and resources like internet accessibility and its' speed. Participation in the CPD is largely varied from organizations to organizations (Russell Stannard, 2020). There is also lack of definition for CPD in distinctive manner (Friedman & Phillips, 2001). In UK the term CPD is mostly accepted but in other places wide ranges of others terms are also in use (Robinson et al., 2011). CPD is mainly for management perspective where head of the institution emphasize its' thought in term of training or parent body impose some obligation to be imparted in to the CPD (Friedman, ibid). Now objectives of CPD is not only guided by management perspective but also on the career centric objectives of the employee so that these could have been imperative for their personal benefit (Dent, et al, 2008).

Due to closures of almost all educational institutions to cope with the situation that have been affected students, parents and educators around the globe from the deadly effect of Covid-19. Most of the students at their places have undergone psychological distress and unfit for putting productive input. Still online home schooling has yet to be started (Petrie, 2020)

Objectives of the Study

1. To review and identify the preferences of online classes and CPD in students amid pandemic and else
2. To review and identify the preferences of online classes and CPD in teachers amid pandemic and else
3. To identify the relationship between preference of questions between student and teaching community

Database and Methods

The qualitative database is secondary in nature and collected from various secondary sources like web based publications of journals, books and newspapers and other web based resources. A sample survey has been conducted by circulating a questionnaire among students and teacher to have primary base of this thinking process. The questionnaire has been prepared on 3-point likert scales; positive, negative, indifferent/no response. The students are selected who are studying in the college and university level. A total of 205 students were taken for survey in various colleges and Universities in South Bengal, out of these 155 responses are collected and considered for study. From teacher side 184 were tried to take care for the sample survey, out of them 125 teachers from college and universities were responded. Various statistical tools like simple mean, weighted arithmetic mean, regression have been used in having circumstantial evidence for the conclusive remark of the population. The weighted arithmetic mean or averages are calculated on the basis of weight assigning '3' for most favoured scale, '2' for second scale and '1' for third or remaining scale. The simple regression analysis has been done to see the effect of CPD and online classes on the students responsive to the CPD and online classes of the teachers. The questionnaire consisting only nine questions; out of which six belong to online classes and 3 belong to CPD. It is tried to bring out responds of even numbers students and teachers from same institutions. The study has earmarked the effect of online and CPD performance of teachers on the online and CPD adaptability process of students by taking students' responses and weighted AM as explained variable and teachers' responses and weighted AM as explanatory variable. The simple linear regression has been used in this purpose i.e. $Y = a+bX$, Y= explained variable i.e. students' responses or weighted AM ,X = explanatory variable, i.e. teachers' responses or weighted AM., a and b being the intercept and coefficient of the straight line regression equation.

Assumption of the Study:

1. Weighted Arithmetic Mean having responses above 50% is highly significant

2. Weighted Arithmetic Mean having f responses between 45% to 50% is moderately significant
3. Weighted Arithmetic Mean having response between 40% to 45% is significant.

Hypotheses of the Study

H₀: There is relationship between responses from students with responses from teachers

H₁: There is no relationship between responses from students with responses from teachers

Discussion & Analyses

1. **To review and identify the Preferences of online classes and CPD in Students amid pandemic and else**

The COVID-19 has disrupted the education systems largely that affecting 1.6 billion students in more than 200 countries. Closures of educational institutions and other learning spaces affected more than 94% of the world's student population. Social distancing and restricted movement severely affected the traditional educational system. (Pokhrel & Chetri, 2021)

The complete nationwide lockdown had been enacted on 1 August 2020 (Palden, 2020).

West Bengal was almost total shut down from 23rd March, Monday by order of State Govt.(The Hindu, 22nd March2020)

All the academic institutions have stopped physical teaching learning. Thus a need for innovative and alternative educational strategies to be followed and Covid-19 has given such strategic change i.e., physical learning to digital learning. (Dhawan, 2020).

The digital learning or e-learning methods have been evolving crucial role during this pandemic to ensure facilitation of student learning amid this situations of closures of institutions (Subedi et al., 2020).

In order to cope with this changing situation readiness in students and follow up supporting activities need to be adhered properly. The fixed mind set of students/ learners often creates difficulty to adapt to new situations or new techniques of learning. Through online learning there is a potential fit for all pedagogic strategy could be adopted. The varietal needs for varietal subject could be substantiated by these methods. Varietal need for varietal group with varietal subjects require separate approaches for online learning. Doucet et al., 2020)

The differently able students are allowed more freedom in participating in the learning process in the virtual learning environment. (Basilaia & Kvavadze, 2020).

Data Analysis

There is data analysis in Table 1 from which, it is evidenced that average positives responds (46.22%) were slightly higher than average negative responds (43.33%) which is not a big difference at all. The responds bearing indifferent or no response has been 11.56% on an average. Most cases this indifferent or no responds cases are generally assign as negative. In that sense online classes and online CPD has overall negative impact on students. The responses are collected on the basis of 3- point scales and have been awarded an overall weight so that we can found clear significance of the responds collected. In the above table no responds carry more than 50% weighted AM so that we can identify the clear opinion about the responds collected. Out of six questions delivered on online classes, two questions having more than 45% weighted averages. These are 'Do you missing offline essences in online class?' and another one is 'Do

you have high speed internet?' In both these two questions there have been a clear divisive mandate obtained. Thus weighted AM are found higher than others and these two questions are ranked 1 and 2 respectively according to their weighted AM values. Out of remaining four questions regarding online classes only two questions had either 40% or more than 40% weighted average gathered. These two are 'Are you feeling bored during online class? '(42%) and 'Does your concentration sustain during online classes?' (40%). Other two were awarded 39.17% and 37.17% respectively for 'Can you access your online classes properly?' and 'Are you enjoying online classes?' So that it is evident these types of questions didn't carry proper decisive factor. By extracting the values on the basis of weighted averages, no questions stand as 'highly significant' only Q. 5 & Q.6 carry 'moderately significant' propositions so that we can take this question for further references. Q. 2, Q.3, Q.7 & Q.8 are found more than 40% weighted averages, so we can take these questions as significant proposition as per our assumption. Out of these six questions four are belongs to online classes which is basic foundation relating to pandemic situations and two from CPD related questions. The question no 6, 'Are you missing offline essence in online classes?' carries most viable proposition in this particular study followed by Q No. 5, 'Do you have high speed internet?' Out of three questions related to CPD, two questions, Q.7 & Q.8 is found viable. These are Q.7, 'Do you have idea about CPD?' and Q.8, 'Does CPD essential for future development?' Viewing these observations, we can say that

Table1: Identification of Prime Concern among Responses Gathered from the Students

Sl No	Question	Response Positive (%)	Weight	Response Negative (%)	Weight	Indifferent or No Response (%)	Weight	Weighted Arithmetic Mean	Rank
1.	Are you enjoying online classes	42	3	39	2	19	1	37.17	9
2.	Are you feeling bored during online class?	52	3	38	2	20	1	42.00	5
3.	Does your concentration sustain during online classes	38	2	51	3	11	1	40.00	6
4.	Can you access your online classes properly	45	2.5	45	2.5	10	1	39.17	7
5.	Do you have high speed internet?	22	2	76	3	02	1	45.67	2
6.	Are you missing offline essences in online classes	82	3	16	2	02	1	46.67	1
7.	Do you have idea about CPD?	22	2	68	3	10	1	43	3

8.	Does CPD essential for future development?	68	3	21	2	11	1		4
9.	Do you think CPD can exercise better in online mode?	45	3	36	2	19	1	42.83	8
	Average	46.22	2.61	43.33	2.39	11.56	1.00	37.67	41.57

Source: Primary data collected from Students through questionnaire. Calculations done by the author

most of the students are positively assessing the situation and try to cope with this. The CPD is not so much well taken still it is found good responds among the students. They have tried to have these ideas for exploring their future development. The questions like ‘Do you enjoy online classes?’ is found most insignificant followed by ‘Do you think CPD can exercise better through online classes?’ This types of observations indicated contradictory as well as matured decision among students. Enjoying online classes is generally critically assessed but here we find similar but insignificant responds. Similarly CPD through online is generally well accepted matter but here we find it insignificant positive responds. Absence of high speed internet and absence of essence of offline classes in online classes are two prime accepted propositions that this analyses observed.

Table 2: Viable Questions Regarding Online & CPD in Sample Study

Sl No	Question	Response Positive (%)	Weight	Response Negative (%)	Weight	Indifferent or No Response (%)	Weight	Weighted Arithmetic Mean
2.	Are you feeling bored during online class?	52	3	38	2	20	1	42.00
3.	Does your concentration sustain during online classes	38	2	51	3	11	1	40.00
5.	Do you have high speed internet?	22	2	76	3	02	1	45.67
6.	Are you missing offline essences in online classes	82	3	16	2	02	1	46.67

7.	Do you have idea about CPD?	22	2	68	3	10	1		43
8.	Does CPD essential for future development?	68	3	21	2	11	1		42.83

Source: Primary data collected from Students through questionnaire. Calculations done by the author

2. To Review and Identify the Preferences of online Classes And CPD in Teachers amid Pandemic and else

Change is obvious and it is a continuous process. It is very much essential to undergo with changing situation and development process. The continuing professional development (CPD) is the best option to keep teachers up to date to the changing situations. Continuous learning is a process for better up keeping of the self. ([LSBF StaffEducation & Careers](#))

The CPD is considered by majority teachers as ‘top-down’ process which is run by management of educational institutions in order to dominate the teaching in the decision making process (Friedman and Phillips, ibid).

A fair amount of teacher professional development (also known variously as teacher training, inset, CPD or professional learning) is really bad. I don't just mean that it's poor value for money or insufficiently effective - it's much worse than that. A large swathe of training has no effect whatsoever on pupil outcomes.

(The Guardian, 2012)

More use of technology will provide much flexibility and access to continuing professional development (R Standard and S Matharu).

Teaching and research activities are considered as continuing professional development (R Smith, T Connelly and P Rebollo)

Generally CPD become effective when it is well planned, with clear objectivity, individualistically tailored and taught by experienced and skilled persons.

Data Analyses

Like students here also same questionnaire were set for answers. The responses are similarly tabled out in Table no 3 where we find that no questions are highly significant as per our assumptions. Again only one question i.e. Q. no 6 are found moderately significant. Only two questions i.e. Q.2 & Q.7 are found insignificants. All other questions are found significant as it have been found within 40% to 45% weighted A.M. Leaving question no 2 &7 we frame Table No.4 as the valid propositions on the basis of significant responses received from the responder teachers of the colleges and universities. The analyses of the both the Table 3 & Table 4 is found more significant responses from the teachers are received than the students. On the other hand

only one response is appeared as moderately significant where it was two for students. The Q.6, ‘Are you missing offline essences in online classes?’ is considered most favoured questions in the teaching community like students community. Next favoured question was ‘Do you think CPD can better exercise in online mode?’ which is not significantly favoured by student community under survey. The third favoured question is ‘Do you have high speed internet?’ that was remained second favoured question among student community but responds were in opposite directions. The teachers’ answers are mostly remained positive but students mostly remained negative but internet speed is one of the prime concerns for academic community. The fourth favoured proposition is ‘Does CPD essential for future development?’ which is not considered as significant question among student community. The fifth rank has gone to the question ‘Can you access online classes properly? that is mostly favoured positive responses by teachers but remained insignificantly favoured by student community in their responses. The sixth rank has earmarked by ‘Does your concentration sustain during online classes?’ in the teaching community in positive direction but in negative direction in the student community. The seventh significant question is ‘Are you enjoying online classes?’ that is also positively favoured by teaching community but remained most insignificant question to the student community. The eighth rank question is ‘Do you have idea about CPD?’ which is considered insignificant for teaching community but responses are significantly assertive for the student community. The ninth position is secured by 2nd question ‘Are you feeling bored during online classes?’ which is insignificant for the teaching community but significantly assertive for student community. Thus we found dichotomy in responses between students and teachers in similar questions but there are similarities in choosing prime questions although direction may be opposite.

3. To Identify the Relationship in Prime Concerns in Questions between Student and Teaching Community

- a. In this particular study it is tried to identify the level, preference and prime concern about online classes and CPD in students and teachers. We have identified the level and preferences and prime concerns about online classes and CPD in comparative essence. Now, it being tried to find out the level of relationship between the prime concerns about the online classes as well as CPD by using simple regression equation between weighted AM of questions between students and teachers in the colleges and universities in South Bengal. The ANOVA statistics shows that there is insignificantly positive impact of teachers’ preferences in online classes and CPD on the preferences in online classes and CPD in students.
- b. Now it is attempted to find out relationship between positive responses asserted by the students and teachers to identify the dichotomy or similarity in choice. It is found from the Table No. 6 that there is a positive significant relationship between positive responses of questions.
- c. Similarly there is significant positive relationship of teachers on students in negative responses.
- d. In Table 8 it is found that there insignificant positive relationship of teachers on students in Indifferent/ No responses

Table3: Identification of Prime Concern among Responses Gathered from the Teachers

Sl No	Question	Response Positive (%)	Weight	Response Negative (%)	Weight	Indifferent or No Response (%)	Weight	Weighted Arithmetic Mean	Rank
1.	Are you enjoying online classes	52	3	38	2	10	1	40.33	7
2.	Are you feeling bored during online class?	48	3	31	2	11	1	36.17	9
3.	Does your concentration sustain during online classes	56	3	39	2	05	1	41.83	6
4.	Can you access your online classes properly	61	3	36	2	03	1	43.00	5
5.	Do you have high speed internet?	36	2	62	3	02	1	43.33	3
6.	Are you missing offline essences in online classes	84	3	09	2	07	1	46.17	1
7.	Do you have idea about CPD?	36	2	48	3	16	1	38.67	8
8.	Does CPD essential for future development?	72	3	15	2	13	1	43.17	4
9.	Do you think CPD can exercise better in online mode?	69	3	26	2	05	1	44.00	2
	Average	57.11	2.78	33.78	2.22	8.00	1.00	41.85	

Source: Primary data collected from Students through questionnaire. Calculations done by the author

Table 4: Viable Questions Regarding Online & CPD in Sample Study on Teachers

Sl No	Question	Response Positive (%)	Weight	Response Negative (%)	Weight	Indifferent or No Response (%)	Weight	Weighted Arithmetic Mean	Rank
1.	Are you enjoying online classes	52	3	38	2	10	1	40.33	7

3.	Does your concentration sustain during online classes	56	3	39	2	05	1		6
								41.83	
4.	Can you access your online classes properly	61	3	36	2	03	1		5
								43.00	
5.	Do you have high speed internet?	36	2	62	3	02	1		3
								43.33	
6.	Are you missing offline essences in online classes	84	3	09	2	07	1		1
								46.17	
8.	Does CPD essential for future development?	72	3	15	2	13	1		4
								43.17	
9.	Do you think CPD can exercise better in online mode?	69	3	26	2	05	1		2
								44.00	
	Average	57.11	2.78	33.78	2.22	8.00	1.00	41.85	

Source: Primary data collected from Students through questionnaire. Calculations done by the author

Table 5: ANOVA Statistics of Impact on Students Preference by Teachers Preferences

Table 6: ANOVA Statistics of Positive Responses between Students and Teachers

ANOVA

	df	SS	MS	Significance	
				F	F
Regression	1	1.652652582	1.65265258	0.150367966	0.71156747
Residual	6	65.94433492	10.9907225		
Total	7	67.5969875			

	Coefficients	Standard Error		t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
		Coef.	Std. Err.						
Intercept	35.69465501	16.62733989	2.14674477	0.07544453	4.990979934	76.38029	4.99098	76.38029	
	40.33	0.152978414	0.394504983	0.38777309	0.71156747	-	1.118297	-	1.118297

ANOVA

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Significance F</i>
Regression	1	1661.426721	1661.427	24.191232	0.002660926
Residual	6	412.0732794	68.67888		
Total	7	2073.5			

	Standard				<i>Lower 95.0%</i>	<i>Upper 95.0%</i>	<i>Lower 95.0%</i>	<i>Upper 95.0%</i>
	<i>Coefficients</i>	<i>Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>				
Intercept	23.12922925	7.624411109	3.033576	0.02299194	4.472967381	41.78549	4.472967	41.78549
11.3					0.812340502		0.81234	

Table 7: ANOVA Statistics of Negative Responses between Students and Teachers

ANOVA

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Significance F</i>
Regression	1	2998.019173	2998.019173	277.3554	2.99081E-06
Residual	6	64.85582748	10.80930458		
Total	7	3062.875			

	Standard				<i>Lower 95.0%</i>	<i>Upper 95.0%</i>	<i>Lower 95.0%</i>	<i>Upper 95.0%</i>
	<i>Coefficients</i>	<i>Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>				
Intercept	3.796946935	2.672539986	1.420725959	0.205217	-2.742522816	10.33642	-2.74252	10.3364167
38	1.205354979	0.072376344	16.653991	2.99E-06	1.028256446	1.382454	1.028256	1.38245351

Table8: ANOVA Statistics of Indifferent/ No responses between Students and Teachers

ANOVA

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Significance</i>	
					<i>F</i>	<i>F</i>
Regression	1	21.83134	21.831338	0.457930189	0.523809412	
Residual	6	286.0437	47.6739437			
Total	7	307.875				

	Standard				<i>Lower 95.0%</i>	<i>Upper 95.0%</i>	<i>Lower 95.0%</i>	<i>Upper 95.0%</i>
	<i>Coefficients</i>	<i>Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>				
Intercept	7.907042	4.700124	1.68230504	0.143501404	3.593746797	19.407831	-3.593746797	19.407831
10	0.350704	0.518252	0.67670539	0.523809412	0.917413825	1.6188223	-0.917413825	1.61882227

Conclusions:

The pedagogic continuing professional development programme is generally accepted for teachers in school, colleges and universities for their career development as well as exploring professional skills they have to attain for ever changing situation and up to date technological development. The online class is highly technological understanding among the communities. It requires both latest technological knowledge as well as authentication to real time approaches for the same. The online classes and CPD for students are found in most cases accepted but in some cases it is not so much accepted but they are very much interested to cope with this situation. High speed internet and essence of offline classes are two well accepted proposition that this study has identified. Out of nine questions put before the students and teachers in colleges and universities in South Bengal, it is found that six questions are found significant for students and seven questions are found significant for teachers. Teachers' are found mostly adaptive with this situation and they are undertaken virtual CPD as a good proposition for their future development. At the same time students are also found to be very keen to adopt the online classes but they are found reluctant in some cases. They have heard about CPD and they think that CPD is one of the best platforms for their future development. In order to find out the impact on ability to take online classes and CPD having with teachers, on the online classes and CPD ability among students in the south Bengal, there has been insignificant impact noticed in this study. The relations between students of positive responses with teachers' positive responses are found highly positive significant relationship. Same has been identified for negative responses between two stakeholders. Insignificant relationship has been observed during indifferent or no responses to questions are taken care regression. Thus it can be concluded that though there are some positive relationship between teachers and students but the level of identifications of problem of teachers has no impact on students in term of online and CPD amidst pandemic. The Pandemic situation creates new dimension in pedagogic learning and teaching which is scopes for enormous potential inputs as well as a threat for apprehending unknown happenings.

References:

Basilaia, G., Kvavadze, D. (2020). Transition to online education in schools during a SARS-CoV-2 coronavirus (COVID-19) pandemic in Georgia. *Pedagogical Research*, 5(4), 10. <https://doi.org/10.29333/pr/7937>

Br Dent J (2008), Continuing professional development and ICT: target practice (The Guardian, 2012)

(The Hindu, 22nd March2020) <https://www.thehindu.com/news/national/west-bengal-under-lock-down-from-march-23/article31135554.ece>

Dhawan, S. (2020). Online learning: A panacea in the time of COVID-19 crises. *Journal of Educational Technology*, 49(1), 5–22. <https://doi.org/10.1177/0047239520934018>

Doucet, A., Netolicky, D., Timmers, K., Tuscano, F. J. (2020). *Thinking about pedagogy in an unfolding pandemic* (An Independent Report on Approaches to Distance Learning during COVID-19 School Closure). Work of Education International and UNESCO. https://issuu.com/educationinternational/docs/2020_research_covid-19_eng

Friedman & Phillips, 2001 <https://www.jstor.org/stable/2327142>

JP Robinson, ST Lubienski, Y Copur (2011) The Effects of Teachers' Gender-Stereotypical Expectations on the Development of the Math Gender Gap. Google Scholar https://scholar.google.co.in/scholar?q=Robinson+et+al.,+2011&hl=en&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar Jul 26;205(2):89-93. doi: 10.1038/sj.bdj.2008.622.

LSBF Staff Education & Careers (What is the Purpose of Continuing Professional Development (CPD)? 22nd March 2019

Maurin, E., McNally, S. (2008). Vive la révolution! Long-term educational returns of 1968 to the angry students. *Journal of Labor Economics*, 26(1). <https://doi.org/10.1086/522071>

Palden, T. (2020, August 12). Women test COVID-19 positive after five tests locking down entire country. *Kuensel*, pp. 1–2.

Petrie, C. (2020). *Spotlight: Quality education for all during COVID-19 crisis* (hundrED Research Report #01). United Nations. <https://hundred.org/en/collections/quality-education-for-all-during-coronavirus>

Pokhrel & Chetri, 2021)(‘A Literature Review on Impact of COVID-19 Pandemic on Teaching and Learning’, Sumitra Pokhrel, Roshan Chhetri, January, 2021<https://doi.org/10.1177/2347631120983481>)

Ravichandran, P., Shah, A. K. (2020 July). Shadow pandemic: Domestic violence and child abuse during the COVID-19 lockdown in India. *International Journal of Research in Medical Sciences*, 08(08), 3118. <https://doi.org/10.18203/2320-6012.ijrms20203477>

Russell Stannard, (2020) Superb Tools for Language Teachers <https://www.teachertrainingvideos.com/>

(R Smith, T Connelly and P Rebollo), ‘Innovations in the continuing professional development of English language teachers’. & ‘Teacher-research as continuing professional development’ British Council, (<http://www.teachingenglish.org.uk/article/teacher-research-continuing-professional-development>)

(R Standard and S Matharu.‘Innovations in the continuing professional development of English language teachers’ , p160 - 161)

Sintema, E. J. (2020 April 7). Effect of COVID-19 on the performance of grade 12 students: Implications for STEM education. *EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 16(7). <https://doi.org/10.29333/ejmste/7893>

Subedi, S., Nayaju, S., Subedi, S., Shah, S. K., Shah, J. M. (2020). Impact of e-learning during COVID-19 pandemic among nursing students and teachers of Nepal. *International Journal of Science and Healthcare Research*, 5(3), 9.

United Nations . (2020). *Policy brief: Education during COVID-19 and beyond*. United Nations. https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf

भारतीय शिक्षा परम्परा तथा आधुनिक शिक्षा पद्धति

डॉ. लता देवी

सहायक आचार्य

संस्कृत-विभाग

हिमाचल प्रदेश विश्वविद्यालय

शिमला-171005

sainisanju163@gmail.com

संक्षेपिका

किसी देश की वर्तमान शिक्षा व्यवस्था का अध्ययन करने के लिये उससे पहले परम्पराओं का अध्ययन करना आवश्यक होता है, क्योंकि उनका प्रभाव वर्तमान शिक्षा पर अवश्य रहता है। भारतवर्ष जैसे देश के सम्बन्ध में यह तथ्य और भी अधिक महत्वपूर्ण है क्योंकि यहाँ का अतीत अत्यन्त गौरवमय रहा है जिसका प्रभाव शिक्षा पर भी पड़ा हुआ है।

सर्वप्रथम शिक्षा का अर्थ, शिक्षा शब्द का प्रयोग, शिक्षा का महत्व, शिक्षा के उद्देश्य, आधुनिक शिक्षा पद्धति तथा अन्त में शिक्षा के निष्कर्ष पर प्रकाश डाला गया है।

एक सुसंस्कृत देश होने के कारण भारत में प्राचीनकाल से ही शिक्षा की महत्वपूर्ण परम्पराएं चली आ रही है। प्रत्येक सुसंस्कृत समाज का एक जीवन दर्शन तथा लक्ष्य होता है जिसकी प्राप्ति शिक्षा और साहित्य के द्वारा होती है। हमारे देश में भी बहुत पहले वैदिक साहित्य में रचना हुई और निश्चित शिक्षा प्रणाली के द्वारा तत्कालीन जनसमाज में उसका प्रसार व प्रचार किया गया जिसके फलस्वरूप सहस्रों वर्षों तक वैदिक संस्कृति देश विदेश में फैलती रही। आज भी भारतवर्ष में किसी न किसी रूप में वैदिक संस्कृति और शिक्षा प्रणाली वर्तमान है।

शिक्षा का अर्थ

'शिक्षा' शब्द संस्कृत के 'शिक्ष' धातु से बना है, इसके अर्थ होते हैं अधिगम, अध्ययन तथा ज्ञान ग्रहण। वेद में भी शिक्षा का कई अर्थों में प्रयोग हुआ है, जैसे 'ज्ञान', 'बोध', 'विद्या' आदि।¹

ऋग्वेद के अनुसार 'शिक्षा' वह होती है जो मनुष्य को स्वयं का बोध कराते हुए स्वयंरहित बनाती है।''

शिक्षा शब्द का प्रयोग

शिक्षा शब्द का प्रयोग दो अर्थों में किया गया है –

1. व्यापक

2. संक्षिप्त

1. व्यापक

व्यापक अर्थ के अन्तर्गत मनुष्य को उन्नत और सभ्य बनाना ही शिक्षा है। इस दृष्टि से शिक्षा कार्य जीवन पर्यन्त चलता रहता है।

2. संक्षिप्त

संक्षिप्त अर्थ में 'शिक्षा' से प्रयोजन उस औपचारिक शिक्षा से लिया गया है जो एक बालक अपने जीवन के कुछ प्रारम्भिक वर्षों तक गुरु के समीप रह कर विद्या-अध्ययन करता हुआ प्राप्त करता है।

शिक्षा का महत्व

शिक्षा एक जीवन पर्यन्त चलने वाली प्रक्रिया है। ऋग्वेद में उल्लिखित है कि 'आँख, कान, नाक आदि में सभी मनुष्य समान है, परन्तु जो ज्ञानवान हो जाते हैं वे अन्यों से श्रेष्ठ होते हैं।'

ऋग्वेद का उक्त कथन शिक्षा के महत्व को स्वतः ही स्पष्ट करता है। शिक्षा मनुष्य को विवेकशील बनाकर उसे उचित – अनुचित में भेदकर सकने योग्य बनाती है, इसलिए विद्या के बिना मनुष्य का जीवन कुत्ते की पूछ की तरह व्यर्थ है।²

शिक्षा के उद्देश्य

प्राचीन भारत में शिक्षा का स्वरूप आदर्शवादी था। ईश्वर भक्ति, धार्मिकता, आध्यात्मिकता, चरित्र निर्माण, व्यक्तित्व के विकास, संस्कृति, राष्ट्र तथा समाज के विकास के प्रति अभिवृत्ति विकसित करने पर आचार्य लोग बल देते थे। यह शिक्षा एक ओर तो बालक के व्यक्तित्व का पूर्ण विकास करती है और दूसरी ओर उसे सामाजिकता का प्रशिक्षण देती है।³

1. ईश्वर भक्ति एवं धार्मिकता का विकास

छात्रों में ईश्वर भक्ति और धार्मिकता की भावना का समावेश करना प्राचीन भारतीय शिक्षा का सर्वप्रमुख और सर्वप्रथम उद्देश्य था। इस उद्देश्य की प्राप्ति के लिए छात्र में धार्मिक आस्था एवं भावना का विकास किया जाता था।

2. चरित्र निर्माण

उस समय व्यक्ति के उच्च चरित्र को ज्ञान से भी अधिक महत्व दिया जाता था। इस उद्देश्य की प्राप्ति के लिए गुरुकुलों के उत्तम वातावरण, महान् विभूतियों के आदर्शों आदि के द्वारा चरित्र का निर्माण किया जाता था।

व्यक्तित्व का विकास

छात्रों के शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक, संवेगात्मक एवं आध्यात्मिक – सभी पक्षों के सर्वांगीण एवं संतुलित विकास द्वारा व्यक्तित्व का पूर्ण विकास करना भी शिक्षा का प्रमुख उद्देश्य था। इस उद्देश्य की प्राप्ति के लिए छात्रों में आत्म–संयम, आत्म–सम्मान, आत्म–विश्वास जैसे गुणों का विकास किया जाता था।

नागरिक एवं सामाजिक कर्तव्यों का विकास

उस समय प्रत्येक व्यक्ति से यह आशा की जाती थी कि वह गृहस्थ जीवन व्यतीत करते समय अपने नागरिक और सामाजिक कर्तव्यों का पालन करें।

सामाजिक कुशलता की उन्नति

उस समय केवल मानसिक विकास ही नहीं करती थी, वरन् सामाजिक कुशलता में उसकी उन्नति भी करती थी, ताकि वह सरलता से अपनी जीविका का उपार्जन करके, अपने सुख में वृद्धि कर सके।

आधुनिक शिक्षा पद्धति

भारत के शिक्षा फलक पर नज़र दौड़ाईए तो आपको ज्ञात हो जाएगा कि भारत में कितने ही स्कूल, कितने ही कॉलेज तथा कितने ही विश्वविद्यालय खुले हुए हैं, सामान्यतः समूचे भारतवर्ष में एक ही प्रकार की शिक्षा–पद्धति काम कर रही है। प्रि–प्राइमरी प्राइमरी, मिडल, हाई स्कूल, कॉलेज और विश्वविद्यालयों को डिग्रियाँ – सामान्यतः सम्पूर्ण भारत में शिक्षा के यही विभिन्न स्तर प्रचलित हैं।⁴

1854 का बुड़े डिस्पैच

सन् 1854 तक लॉर्ड मैकाले द्वारा निर्धारित नीति पर शिक्षा–पत्र में काम होता रहा। सन् 1854 में बुड़े-डिस्पैच के सुझावों के आधार पर शिक्षा में कई प्रकार के परिवर्तन किये गये। डिस्पैच का अर्थ है ‘सरकारी आदेश’ इस सरकारी आदेश की मुख्य सिफारिशें इस प्रकार थीं –

शिक्षा का उद्देश्य

आदेश पत्र में भारतीयों तथा ब्रिटिश सरकार के हितों को सामने रखकर शिक्षा का उद्देश्य निश्चित किया गया। शिक्षा द्वारा भारतीयों की बौद्धिक तथा नैतिक आचरण को ऊँचा उठाना ही शिक्षा है।

शिक्षा का माध्यम

भारतीय भाषाओं में पुस्तकों की कमी है इसलिये शिक्षा का माध्यम अंग्रेजी होना चाहिए परन्तु अंग्रेजी की केवल उन व्यक्तियों के लिये आवश्यकता होगी जो इसका उचित ज्ञान रखता हो। दूसरे व्यक्तियों के लिये भारतीय भाषाओं का प्रयोग करना होगा।

शिक्षा विभाग की स्थापना

सार्वजनिक शिक्षा विभाग प्रत्येक प्रान्त में स्थापित किया जाये। इसका उच्चतम कर्मचारी सार्वजनिक शिक्षा निदेशक होगा। उसकी सहायता के लिए उप-शिक्षा निदेशक होगा। जो स्कूलों का निरीक्षण करेगा।

विश्वविद्यालयों की स्थापना

आदेश पत्र ने कलकत्ता, बम्बई और मद्रास के प्रैजिडैसी नगरों में विश्वविद्यालय स्थापित करने की सिफारिश की और यह भी कहा कि यदि अन्य स्थानों पर आवश्यकता हो तो वहां भी विश्वविद्यालय खोले जायें।¹⁵

निष्कर्ष

शिक्षा मनुष्य को विवेकशील बनाकर उसे उचित-अनुचित में भेद कर सकने योग्य बनाती है इसलिये विद्या के बिना मनुष्य का जीवन कुत्ते की पूँछ की तरह व्यर्थ है। शिक्षा मनुष्य का तीसरा नेत्र है, जो उसे सभी तत्वों के मूल को समझने की क्षमता प्रदान करती है। शिक्षा से हमें इस संसार में सुख, समृद्धि एवं यश प्राप्त होता है तथा परलोक में मोक्ष।

सन्दर्भ—सूची

1. भारतीय शिक्षा की वर्तमान समस्याएं, अध्याय-3, पृष्ठ, 12
2. भारत में शिक्षा पद्धति का विकास, अध्याय-1, पृष्ठ, 9
3. भारत में शिक्षा व्यवस्था का विकास, अध्याय-1, पृष्ठ, 1
4. आधुनिक भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएं, अध्याय-1, पृष्ठ, 3
5. आधुनिक भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएं, अध्याय-1, पृष्ठ, 5

विकास प्रक्रिया का आधार : शिक्षा

डॉ. मीनाक्षी यादव

असिस्टेंट प्रोफेसर – लोक प्रशासन
राजकीय कला कन्या महाविद्यालय, कोटा

शिक्षा जीवन पर्यन्त चलने वाली प्रक्रिया है। यह विकास का मूल साधन है। शिक्षा के जरिए मनुष्य के ज्ञान और कला कौशल में वृद्धि करके उसके अनुवाशिक गुणों को निखारा और उसके व्यवहार को परिमार्जित किया जा सकता है। शिक्षा व्यक्ति को बुद्धि, बल और विवेक को उत्कृष्ट बनाती है। शिक्षा की वास्तविक समझ केवल मात्र शिक्षित होना या आत्मसंतुष्टि नहीं है यद्यपि यह व्यक्ति के मन और मस्तिष्क को शुद्ध करती है और जीवन मूल्यों के अनुभव के लिए सक्षम बनाती है। शिक्षा व्यक्तियों को उनके अनुभवों के सतत् पुनःनिर्माण में सहायता करती है। शिक्षा मानव क्षमताओं का आंशिक नहीं बल्कि सम्पूर्ण विकास है। यह उनको अपने वातावरण पर नियंत्रण एवं संभावनाओं की पूर्ति हेतु सक्षम बनाता है।

शिक्षा की संकल्पना –

शिक्षा व्यक्ति—मन को, समाज—मन से जोड़ने का सेतु है। सेतु साध्य नहीं, साधन होता है। परन्तु खेद का विषय है कि आज शिक्षा का प्रयोग साध्य के रूप में किया जा रहा है। परिणामतया शिक्षा पर बल बना हुआ है और व्यक्ति—मन तथा समाज—मन पर से बल हटा हुआ है। शिक्षा के प्रभाव शून्यता से घिरने का भी यही कारण है।

शिक्षा श्रम—सम्मोहन में फँसे इन्सान को उससे बाहर लाती है और नव—नैसर्गिक तथा सह—जीवनीय आस्थाओं की मंगलधारा पर उसे खड़ा करती है। यहीं से “जीओ और जीने दो” के मन्त्र का निःशब्द उद्घोष उसमें जी उठता है और सह—अस्तित्व का निर्झर उसमें से स्वतः ही फूट पड़ता है। अंतः प्रकाश से बाह्य प्रकाश से संबद्ध करना ही शिक्षा है। शिक्षा का सेतु अत्यन्त संवेदनशील है। शिक्षा, व्यक्ति और समाज को संवेदनशीलता से परस्परबद्ध कर निखिल में परिव्याप्त कर बहवत् हो जाने का अवसर प्रदान करती है।

शिक्षा सत्ता का सोपान नहीं, सत्ता पर लगाया जाने वाला अंकुश है। सत्ता में है समाज का विश्वास, उसका सम्पूर्ण सत्य और सौन्दर्य। शिक्षा लोकतंत्र का सेतु है। यह सत्ता को जितना जोड़ेगी उतना ही व्यक्ति और समाज के मन को शान्ति, प्रसन्नता और आनन्द की अनन्त अनुभूति होगी। शिक्षा संस्कारोमुखी चेतना के आत्म—साक्षात्मकार का माध्यम है। शिक्षा का संचालन मात्र आचार्य और आचार्यीठ के मनीषी बन्धुओं पर होना अपरिहार्य है। वस्तुतः शिक्षा सोच की दशा है, स्वावलम्बन की राह है और आत्मबल का प्रकाश है। यह साथ—साथ चलने का शस्त्र है। यह अपने—आप को जानने का विज्ञान है। अपने को जानकार सजाने का शिल्प है और सजे—संवरे आस्था के निकेतन को सहर्ष उसके लिए समर्पित करने का संकल्प है। जो अपने को नहीं जानता, वह शिक्षित नहीं और जो शिक्षित नहीं, वह पराधीन है, निर्बल है, असहाय और निर्धन—अपंग है।

शिक्षा पुस्तक नहीं और न पुस्तक हो जाने का प्रयत्नमात्र है। शिक्षा की महत्ता संस्कार मात्र नहीं बल्कि उसका चिन्तन मानवीय संस्कार है। वह निरुद्देश्य नहीं सोदेश्य है। उसके उद्देश्य और अनुरूद्देश्य का निर्धारण करना व्यक्ति और समाज से जन्मी समदृष्टि से ही संभव है। शिक्षा ग्रन्थियों के फन्दों से मन को स्वतंत्र करने की पद्धति है और सत्य को उजागर करने की अचूक शक्ति भी है। शिक्षा व्यक्ति और समाज दोनों को अपनी ओर आकर्षित करने का अमोघ मन्त्र है। शिक्षा संस्कार, संवर्द्धन और परिवर्धन का माध्यम है।

शिक्षा के दो पक्ष होते हैं। एक आन्तरिक, जिसमें पाठ्यक्रम आता है और दूसरा बाह्य, जिसमें शिक्षा पद्धति आती है। दूसरा पक्ष पहले पक्ष से तय होता है। यानि पाठ्यक्रम से पद्धति निर्धारित होती है। क्या

पढ़ना है, इस बात पर निर्भर करता है कि उसे कैसे पढ़ाया जाए ? इसलिए जिस विधि से विज्ञान पढ़ाया जाता है उस विधि से कला नहीं पढ़ाई जा सकती। विषय के हिसाब से विधि बदल जाती है। सर्वविदित है कि जब शिक्षा मनुष्य को विकसित का उपक्रम है और विकास का पैमाना, तो स्वभावतः और अनिवार्यतः शिक्षा उन प्रक्रियाओं में संलग्न हो जाएगी जिनसे विकास संभव होता है।

शिक्षा का उद्देश्य –

शिक्षा किसी भी आधुनिक, सभ्य, उन्नत और विकसित कहे जाने वाले समाज का अनिवार्य लक्षण है और इसके बिना प्रगति कभी भी पूर्ण और बहुआयामी नहीं हो सकती। एक शिक्षित व्यक्ति, शिक्षित समाज या शिक्षित राष्ट्र ही प्रगति के दुर्गम पथ पर अनवरत यात्रा कर पाने में समर्थ होता है।

शिक्षा का लक्ष्य विद्यार्थियों के अन्दर अच्छे संस्कार पैदा करना है और आर्थिक दृष्टि से आत्मनिर्भर बनाना है। शिक्षा का उद्देश्य दूसरों पर विचार थोपना या मतारोपण करना नहीं है और न ही शिक्षा का उद्देश्य मनुष्य को किसी प्रकार का आदेश देना है। शिक्षा का लक्ष्य किसी प्रकार का कष्ट अथवा दण्ड भी नहीं होना चाहिए। जब शिक्षा दण्ड बन जाती है तो छात्रों में अनुशासनहीनता पैदा होती है और उसके फलस्वरूप छात्र आन्दोलन और हड़तालें आदि करते हैं।

शिक्षा का उद्देश्य केवल किताबी कीड़ा पैदा करना नहीं बल्कि देश के लिए भावी नागरिकों को श्रेष्ठ तथा स्वस्थ बनाना है। ऐसे ही नागरिक आगे चलकर हमारे राष्ट्र को उन्नत एवं समृद्ध बना सकते हैं। वास्तविक शिक्षा वही है जो व्यक्ति को सभी प्रकार के अंधकारों और बंधनों से मुक्त करती है। इस प्रकार शिक्षा लक्ष्य मनुष्य की अज्ञान-अंधकार तथा बंधनों से मुक्त करता है। वह उसके विवके को जागृत करके उसे बृद्धिमान बना देती है। मनुष्य के मन में छाए हुए कई प्रकार के दुराग्रह और हठ शिक्षा के प्रभाव से मिट जाते हैं।

शिक्षा का उद्देश्य व्यक्ति का सम्पूर्ण विकास करना है। यह आदमी को सामाजिक व्यवहार श्रेष्ठ तरीके से करना सिखलाती है। शिक्षित होकर ही व्यक्ति देश की मुख्यधारा से सही रूप से जुड़ता है और राजनीतिक क्षेत्र में अपनी भागीदारी निभाता है।

शिक्षा का महत्व एवं आवश्यकता –

शिक्षा किसी भी व्यक्ति, परिवार, समाज और राष्ट्र की धुरी है। यह किसी भी राष्ट्र के लिए प्राणवायु का काम करती है। शिक्षा का संबंध केवल साक्षरता से नहीं है बल्कि चेतना और उत्तरदायित्वों की भावना को जागृत करने वाला औजार भी है जो चरित्र और अंतर्निहित क्षमताओं का विकास करके व्यक्ति की प्रकृति को पूर्णता की ओर ले जाती है। इससे ही व्यक्ति के चरित्र और व्यक्तित्व का विकास होता है तो साथ ही भौतिक कल्याण की भी आशा की जाती है।

संसार में छाये निरक्षरता और अज्ञानता के अंधकार को मिटाने के लिए शिक्षा के प्रकाश की बहुत आवश्यकता है। शिक्षा से मनुष्य को जो ज्ञान, विवेक और समझदारी मिलती है उसकी पग-पग पर मनुष्य को जरूरत पड़ती है। दैनिक जीवन के कार्यों में शिक्षा हमारा मार्ग प्रशस्त करती है। इसकी आवश्यकता आज के समाज के प्रत्येक वर्ग के व्यक्ति को है। जब व्यक्ति पढ़-लिखकर साक्षर व शिक्षित हो जाता है तो वह अपने ऊपर और अपने जाति व प्रियजनों पर होने वाले अत्याचार का सामना तत्परता से करता है।

शिक्षा का अर्थ केवल ढेर सारी किताबों का भार विद्यार्थियों के मस्तिष्क पर लादना नहीं है बल्कि हर विद्यार्थी को बेहतर बनाना और श्रेष्ठ जीवन मूल्यों को उसमें समाहित करना भी है। समाज को बेहतर बनाने के लिए और राष्ट्र को उन्नति की ओर ले जाने के लिए आज शिक्षा की सही मायनों में आवश्यकता है। सही शिक्षा के अभाव में आज का युवक अपने जीवन के सही लक्ष्यों से भटक गया है। वह अनेक प्रकार की बुरी आदतों और कुसंग का शिकार हो गया है। असामाजिक तत्व भले लोगों को बहला-फुसलाकर उन्हें तोड़-फोड़ और हिंसा के लिए उत्तेजित करते हैं। सही शिक्षा व ज्ञान के अभाव में राजनीतिक लोग

विद्यार्थियों का अथवा युवा शक्ति का अपने स्वार्थों के लिए उपयोग करते हैं। समाज सुधार के लिए अथवा बिगड़े हुए मनुष्यों को सुधारने के लिए शिक्षा आज बहुत जरूरी है। वह मानव को संस्कार प्रदान करती है वह श्रेष्ठ गुरु की तरह मनुष्य के जीवन को अलौकित कर उसे मार्गदर्शन प्रदान करती है।

शिक्षा में सामाजिकता –

शिक्षा समाज से गहरे रूप से जुड़ी हुई है। जब समाज में लोग शिक्षित होते हैं तो वे समाज का सही ढंग से विकास कर पाते हैं। शिक्षा सही रूप में तभी सार्थक होती है जब उसका प्रयोग सामाजिक कार्यों में किया जाता है। जब हम शिक्षा की शक्ति से समाज की समस्याओं को हल करने बैठते हैं तथा समाज की उन्नति की योजनाएँ बनाकर उन पर अमल करने का प्रयास करते हैं तो शिक्षा हमारे समाज की भलाई में सहायक सिद्ध होती है। शिक्षा का सही रूप में प्रयोग तभी हो सकेगा जब हम सारे समाज को साथ लेकर चलें। खासतौर से जब विद्यार्थी शिक्षा की प्राप्ति के साथ-साथ जब सामाजिक सेवाओं के कार्यों में भाग लेता है तो वह शिक्षा का सही रूप में इस्तेमाल कर पाता है।

शिक्षा से समाज का भला होता है। व्यक्ति का भला होता है। पूरे राष्ट्र और पूरे विश्व का भला होता है। समाजशास्त्र जैसे शिक्षा विषय तो समाज से सीधे तौर से जुड़े हुए होते हैं। इसी प्रकार राजनीति विज्ञान, साहित्य, मनोविज्ञान आदि विषय भी कहीं ना कहीं समाज से गहरे रूप में जुड़े रहते हैं। “साहित्य” जैसे शिक्षा विषय में व्यक्ति और समाज का हित समाया हुआ होता है। शिक्षा की उत्पत्ति समाज से ही हुई है और इसकी सार्थकता समाज को चरम विकास एवं चरमोन्नति प्रदान करने में ही है।

शिक्षा और संस्कार –

अच्छी शिक्षा मनुष्य को श्रेष्ठ और नये संस्कार प्रदान करती है। शिक्षा और संस्कारों का आपस में गहरा सम्बन्ध है। शिक्षा को संस्कारों से अलग नहीं किया जा सकता। संस्कार क्या है? अध्यात्म में मनुष्य के कर्मों की पुनरावृत्ति को संस्कार कहा जाता है। लेकिन संस्कारों का संबंध मनुष्य के व्यवहारिक कर्मों से कम, मनुष्य की प्रकृति और स्वभाव से ज्यादा होता है।

शिक्षा से ही मानव के नूतन संस्कारों का जन्म होता है और नूतन संस्कारों से एक नूतन संस्कृति का उदय होता है। नूतन संस्कृति का अर्थ है नई सृष्टि या नवीन दुनिया। इस प्रकार यथार्थ शिक्षा एक नई मानवी सृष्टि का निर्माण करती है। अच्छे बातों की शिक्षा मनुष्य में अच्छे संस्कार पैदा करती है। जिसके फलस्वरूप आदमी समाज में अच्छा व्यवहार करना सीखता है। उसकी दृष्टि, वृत्ति और कृति आदि सब श्रेष्ठ होती जाती है। जबकि कुसंग या बुरी बातों की शिक्षा से आदमी में कुसंस्कार और बुराइयाँ पैदा होती हैं जो आदमी के पतन और बर्बादी का कारण बनती हैं।

निष्कर्ष –

शिक्षा मनुष्य जीवन का आधार है। शिक्षा से ही मनुष्य के मस्तिष्क का समग्र विकास हो पाता है। शिक्षा के कारण ही मनुष्य पशुता को मिटाकर सभ्य जीवन की नींव रखता है। मस्तिष्क का समग्र विकास हो पाता है और इसी के माध्यम से ही मनुष्य दक्षता और कुशलता हासिल करता है। किसी भी इन्सान, समाज और देश के विकास में शिक्षा आधार स्तम्भ के रूप में काम करता है। शिक्षा वास्तविक अर्थों में सत्य की खोज है। यह ज्ञान और प्रकाश की अंतहीन यात्रा है। ऐसी यात्रा मानवतावाद के विकास के लिए ऐसे नये रास्ते खोलती है जहाँ ईर्ष्या, घृणा, शत्रुता, संकीर्णता और वैमनस्य का कोई स्थान न हो। यह मनुष्य को सम्पूर्ण श्रेष्ठ, नेक इन्सान और विश्व के लिए एक उपयोगी व्यक्ति बनाती है। सही मायनों में विश्व बंधुत्व ऐसी शिक्षा के लिए ढाल बन जाता है। यथार्थपूरक शिक्षा मनुष्य की गरिमा और आत्मसम्मान को बढ़ाता है। यदि शिक्षा की यथार्थता को प्रत्येक व्यक्ति समझ ले और मानवीय गतिविधियों के लिए प्रत्येक क्षेत्र में उसे अपना ले तो रहने के लिए विश्व और भी बेहतर स्थान बन जाएगा।

संदर्भ

1. "शिक्षा एवं कौशल विकास", डॉ. सवलिया बिहारी शर्मा, शीतल प्रिन्टर्स, जयपुर, 2019
2. "अनोपचारिक शिक्षा: दिशा और दृष्टि", डॉ. राजेन्द्र मोहन भटनागर, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर, 2013
3. "शिक्षा कैसी हो", डॉ पवित्र कुमार शर्मा, साहित्यिका इंडियन पब्लिकेशन, दिल्ली, 2017

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेतीचे योगदान

प्रा. डॉ. बी. बी जांभूळकर

सहयोगी प्राध्यापक

विवेकानन्द महाविद्यालय भद्रावती

सांराश

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. प्राचीन काळापासून कृषीक्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू राहीले आहे. भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी देशातील ८०% जनता आणि अर्थव्यवस्थेत ५०% सहभाग कृषी क्षेत्राचा होता आणि आजही भारताची ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था शेतीभोवतीच केंद्रीत आहे. गेल्या काही दशकात आणि बदलत्या काळानुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे प्राबल्य कमी होत असले तरी, आजही भारतातील वाढत्या लोकसंख्येला सर्वाधिक रोजगार शेती व शेती आधारित पूरक व्यवसायामधून पुरविला जात आहे.

आजही कृषी अर्थव्यवस्था भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून ओळखले जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा ८०% पेक्षाही अधिक सहभाग असला तरी, या दोन्ही क्षेत्रामध्ये सामावलेली लोकसंख्या केवळ ४० आहे. त्यापेक्षाही अधिक लोकसंख्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. त्याचबरोबर औद्योगिक क्षेत्राला कच्चा माल पुरविण्याची जबाबदारी कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये आहे. नैसर्गिक आपत्ती किंवा इतर कोणत्याही कारणामुळे कृषी उद्योग संकटात आला असेल तर, त्याचा परिणाम औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रावर जाणवतो. भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीच्या असलेल्या योगदानाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न मी या लेखामध्ये केला आहे.

ब्रिजशब्द: ग्रामीण अर्थव्यवस्था, आत्मनिर्भर भारत, अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान, रोजगार क्षमता

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीचे स्थान हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारतात औद्योगिकीकरण हे जरी वाढत असले तरी शेती व शेतीवर आधारित व्यवसायाचे महत्त्व आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेत टिकून आहे व हे स्थान भविष्यामधेही टिकून राहणार यामध्ये कोणतीही शंका नाही. याचबरोबर, आज भारतात शहरीकरण वाढत असले तरी अजूनही ग्रामीण विभागामध्ये राहणाऱ्या जनतेचे प्रमाणही मोठया प्रमाणावर आहे. जगावर आलेल्या कोरोना संकटामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेसोबत भारतीय अर्थव्यवस्था सुधा मंदीच्या गर्तेत सापडली आहे. अशा कठीण परिस्थितीमध्येसुधा कृषी क्षेत्राचा विकास दर मात्र कायम टिकून आहे. कोरोना काळात भारतीय अर्थव्यवस्था मंदीमध्ये आल्यामुळे घसरत जाणाऱ्या अर्थव्यवस्थेला उभारी देण्याकरिता भारत सरकारने १२ मे रोजी २० लाख कोटीची आत्मनिर्भर भारत योजना जाहीर केली. भारत सरकारने जाहीर केलेल्या या योजनेमध्ये कृषी क्षेत्राकरिता १ लाख ५० हजार कोटीची तरतुद केली आहे. या उपाय योजनामुळे शेतकरी शेतमजूर आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत फार मोठा बदल होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.

अभ्यासाची उद्दीप्ते

- ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीची असलेली भूमिकेचा अभ्यास करणे
- शेती आणि शेतीवर आधारित उद्योगांमध्ये रोजगार पुरविण्याच्या क्षमतेचा अभ्यास करणे

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्त्व

शेती हा भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील मूलभूत आणि प्रमुख उद्योग असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला अनन्यसाधारण महत्व आहे. भारतात ग्रामीण भागामध्ये शेती हे उपजीविकेचे प्रमुख साधन मानले जाते, तसेच शेतीशी निगडित अशा धंद्यावर ग्रामीण भागातील बहुतांश लोक अवलंबून आहे. गेल्या सत्तर वर्षांमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा औद्योगिक आणि आर्थिक विकास वेगाने होत असतानाही भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्व आजही कायम आहे. भारतीय जनतेला अन्नधान्य व उद्योगधंद्याना कच्चा माल पुरवण्याची जबाबदारी भारतीय शेतीवर आहे भारताच्या निर्यात व्यापारात शेतीच्या मालाला बरेच महत्व आहे. अन्नधान्य आणि कच्चा माल यांची पैदास करणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये भारताचे महत्वाचे स्थान आहे. भारताच्या शेती उत्पन्नावर सरकारी उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. एखाद्या वर्षी शेती बुडाल्यास त्याचा सरकारी अंदाजपत्रकावरही परिणाम होतो. तसेच जर कोणत्याही कारणामुळे ग्रामीण भागातील शेतीचे उत्पादन घटल्यास तर त्याचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दिसून येतो. यामुळे भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीचे असलेले योगदान हे खालील मुद्यावरून आपणास दिसून येईल.

१. राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शेती क्षेत्राचा वाटा

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीक्षेत्रास अनन्यसाधारण महत्व आहे. पहिल्या पंचवर्षिक योजनेच्या सुरूवातीस सन १९५०—५१ मध्ये राष्ट्राच्या एकूण उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा हिस्सा हा ५६.५ % इतका होता. पंचवर्षिक योजना काळात कृषी विकासाबोरच कृषी आधारीत उद्योग, व्यवसायामुळे देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण बनला. मात्र १९७०—७१ ला शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा ४५.९ % इतका राहिला. त्यामध्ये पुन्हा घट होऊन सन १९९०—९१ मध्ये तो २४.७ % इतका झाला. तर सन २०१०—११ मध्ये भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा हिस्सा हा १४.५ % पर्यंत कमी झाला. सध्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये कृषी क्षेत्राचा सहभाग १६ % च्या दरम्यान आहे. दुसऱ्या बाजुला उद्योग व सेवा क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा मात्र वाढतच चालला आहे. असे असले तरी आजही सर्वांधिक रोजगार मात्र शेती क्षेत्राद्वारे पुरविला जातो.

२. ग्रामीण रोजगार निर्मितीमध्ये महत्वपूर्ण योगदान

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारतात शेती व शेतीपुरक व्यवसायात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ७० ते ८० % च्या दरम्यान होते. तर सध्या हे प्रमाण ६०% च्या आसपास आहे. शेती व्यवसायातून ग्रामीण भागातील जनतेला सर्वांधिक रोजगार पुरविला जातो. त्यामुळे शेतीचे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. १९५०—५१ मध्ये शेती क्षेत्रातून ७०% पर्यंत रोजगार पुरविला जात होता. सन २०१०—११ पर्यंत हे प्रमाण ५४.४ % पर्यंत कमी झालेले आहे. याला कारण म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात बिगर कृषी क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढत असलेला सहभाग होय. राष्ट्रीय उत्पन्नात होत असलेली बिगर कृषी क्षेत्राचा वाढत असलेला सहभाग भारतातील वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार पुरविण्यास उपयुक्त ठरला नाही. यामुळे आजही ग्रामीण भारतातील ७५ % लोकसंख्या ही शेती व शेतीवर आधारीत व्यवसायावर अवलंबून आहे.

३. औद्योगिक विकासातील योगदान :

भारताच्या औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासातही शेतीचे योगदान हे महत्वपूर्ण आहे. कापड गिरण्या, साखर, ताग गिरण्या, डेअरी उद्योग तेल, वनस्पती, कागद, कातडी, तंबाखू प्रक्रिया, चहा, कॉफी, कोको व रबर इत्यादी शेती क्षेत्रावर आधारीत आहेत. तसेच ग्रामीण भागातील लघ्बु व कुटीरोद्योग शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. औद्योगिक क्षेत्रात आवश्यक असणारा कच्चा माल मुख्यत्वे शेती क्षेत्रातून प्राप्त होतो. म्हणजेच औद्योगिकरणाचा वेग हा शेती विकासावर अवलंबून असतो.

४. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील हिस्सा :

गेल्या अनेक वर्षपासून भारताच्या कृषी आधारीत निर्यातीमध्ये चहा, कॉफी, मसाल्याचे पदार्थ, तंबाखू, वनस्पती तेल, यांचा समावेश आहे. गेल्या दोन दशकात फळे व फुलांची निर्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. स्वातंत्र्यानंतर सुरवातीच्या काळात देशाच्या एकूण आंतरराष्ट्रीय निर्यातीमध्ये कृषी क्षेत्राचा हिस्सा हा ७० ते ७५ च्या आसपास होता. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील शेती क्षेत्राचा हिस्सा घटून उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या हिस्स्यात वाढ झाली आहे. सन १९५०—५१ मध्ये कृषी क्षेत्राचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील हिस्सा ७० होता. सन १९६०—६१ मध्ये तो ४४.२ पर्यंत घटला. सन १०८०—८१ मध्ये ३०.७ पर्यंत कमी झाला. १९९०—९१ मध्ये यामध्ये १८.५ पर्यंत घट झाली तर २००८—०९ मध्ये कृषी क्षेत्राचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील हिस्सा ९.१ इतका कमी होता.

५. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज पूर्ण करणे :

भारतासारख्या विशाल लोकसंख्येच्या देशात वाढत्या लोकसंख्येवरोबर लोकांची अन्नधान्याची मागणीही वेगाने वाढ आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या दशकात भारतात दुष्काळ पडला असता मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्याची आयात करावी लागली. याच काळात जव आणि मायलोसारखी परदेशांत गुरांना देण्यात येणारी अन्नधान्ये भारतात आयात करण्यात आली होती. याच काळात कितीतरी कुंटूब अर्धपोटी उपाशी राहत असे. भारत सरकारच्या हरितक्रांतीच्या कार्यक्रमामुळे भारतात अन्नधान्याच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. भारत सरकारच्या या कार्यक्रमामुळे ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात बदल झाला आणि आज भारताला धान्य निर्यात करण्याइतपत सक्षम बनविले आहे. सन २००४—०५ पर्यंत देशांतर्गत अन्नधान्याची मागणी २०७ दशलक्ष टनांपासून ११व्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी २३५—०४ दशलक्ष टनापर्यंत वाढले आहे. तर सन २०२०—२१ पर्यंत ती २८०.६ दशलक्ष टनापर्यंत अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ झाली आहे. कधीकाळी अन्नधान्याची आयात करणारा भारत आता इतरही देशाला अन्नधान्याची निर्यात करीत आहे.

६. भांडवल निर्मितीला योगदान :

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत भांडवल निर्मितीला अनन्यसाधारण महत्व असते. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रात भांडवल निर्मितीमध्ये कृषी क्षेत्राचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. भारत सरकारने सन २०१४ मध्ये जाहीर केलेल्या प्रधानमंत्री जनधन योजनेअन्वये ग्रामीण भागातील अनेक नागरिकांचे बँक खाते उघडण्यात आले. या खात्यामध्ये सन २०२० पर्यंत जमा झालेली रक्कम ही कोटीच्या घरात आहे.

७. सरकारी महसुलातील वाढता हिस्सा :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका, महानगरपालिका, राज्य सरकार व केंद्र सरकार या संस्था लोककल्याणकारी कामे करतात. या संस्थांना आपला खर्च भागविण्यासाठी शेती क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणात सिंचन कर, जीएसटी, जमिन महसूल तसेच शेतमालावरील जकात, त्याचबरोबर शेती आधारीत उद्योगातील उत्पादनावर प्राप्तीकर, शिक्षण कर, तसेच स्टॅप ड्युटी व रजिस्ट्रेशन फी पासूनचे उत्पन्न सरकारला मिळते. म्हणजेच सरकारी तिजोरीत शेती क्षेत्रापासून कराच्या रूपाने उत्पन्नात भर घातली जाते.

८. देशांतर्गत व्यापार व वाहतूक व्यवसायाचा विकास :

देशांतर्गत कृषी उत्पादनांच्या व्यापारास अनन्यसाधारण महत्व आहे. कृषीमालामध्ये अन्नधान्य, फळे, फुले, भाजीपाला, कापूस, तंबाखू, साखर, खाद्यतेल यासारख्या उपभोग्य वस्तुंच्या व्यापाराचे तसेच शेतीअवजारे, रासायनिक खते, किटकनाशके इत्यादी शेती आदानांची व उत्पादनाची मोठ्या प्रमाणात

वाहतूक केली जाते. शेती आदाने व उत्पादनांची वाहतूक देशात मुख्यत्वे रस्ते व रेल्वेमार्गाने होत असते. परिणामी देशांतर्गत व्यापार आणि वाहतूक विकासासाठी शेतीला अर्थव्यवस्थेत महत्वाचे स्थान प्राप्त होते.

९. पूरक व्यवसायाचा विकास :

भारताच्या ग्रामीण भागात शेती व्यवसायात पूरक व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय, मेंढी पालन, बकरी पालन, वराह पालन, कुक्कूट पालन, मत्स्य व्यवसाय चालतात. अलिंकडील काळात शेतीक्षेत्रामध्ये इमू पालन व बदक पालन यासारखे व्यवसाय सुरु झाले आहेत. पूर्वी दुग्धव्यवसाय हा शेतील जोडधंदा असेच स्वरूप होते. गेल्या काही दशकांत दुग्धव्यवसाय चांगलाच विस्तारला. हा व्यवसाय शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून न राहता आता ग्रामीण भागात मुख्य व्यवसाय बनला असून खेडोपाडी आर्थिक उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत बनला आहे. या व्यवसायामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत फार मोठे बदल झाले आहेत. हे व्यवसाय शेतील परस्पर पुरक आहे. दुध व्यवसायाच्या माध्यमातून शहरी भागात व ग्रामीण भागात दूध प्रकल्प, पशुखाद्य प्रकल्प, शीतकेंद्रे, बाटलीबंद दूध, दूध भुकटी कारखाना, दुग्धशाळा इत्यादी प्रकल्प सुरु झाले आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माती झाली आहे.

निष्कर्ष

गेल्या काही वर्षांमध्ये ग्रामीण भागामध्ये शेती क्षेत्रावर आधारित वेगवेगळे उपक्रम सुरु झाल्यामुळे ग्रामीण भागातील जनतेच्या क्रयशक्तीमध्ये वाढ होत आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील बेरोजगारी कमी होत आहे. कधीकाळी शहरात आढळणाऱ्या रंगीत टिळ्ही, फ्रिज, दोन चाकी व चारचाकी गड्या या सारख्या वस्तू ग्रामीण भागात दिसू लागल्या आहेत. याचा अर्थ शहरातल्या लोकांपेक्षा ग्रामीण भागातील लोकांची खरेदी करण्याची ताकद वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. भारताच्या ग्रामीण क्षेत्रात गेल्या २० वर्षात प्रथमच ही गोष्ट दिसून आली आहे. ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण ७२ टक्के आहे. आणि शहरी भागातील प्रमाण २८ टक्के आहे. परंतु ग्रामीण भागात प्रामुख्याने केला जाणारा शेती व्यवसाय आणि त्यावर आधारित ग्रामीण भागामध्ये असलेल्या उद्योगांमध्ये सामावलेल्या जनतेमध्ये शहरी जनतेपेक्षा एकूण खर्च करण्याचा क्षमता अधिक आहे. गेल्या २० वर्षात पहिल्यांदाच खर्चाच्या बाबतीत ग्रामीण भागाने शहरांवर मात केलेली आहे. ग्रामीण भागातील मजूर सामान्यतः शेतीवर आणि शेतकऱ्यावर अवलंबून असतात. याचा अर्थ ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये शेती आणि त्यावर आधारित पूरक व्यवसाय हे बदलत्या काळात आर्थिक उत्पन्नामध्ये भरारी घेत आहे.

संदर्भ

- १) झामरे, डॉ. जी. एन.—‘भारतीय अर्थव्यवस्था’, पिंपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिषर्स, नागपूर,
- २) श्रम अर्थशास्त्र लेखक डॉ. सुधीर बोधनकर आणि डॉ. साहेबराव चव्हाण साईनाथ प्रकाशन
- ३) भोसले व काटे—जागतिक अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन ,
- ४) देशमुख , प्रभाकर —उद्योजकता विकास संकल्पना आणि व्यवहार पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
- ५) झामरे, डॉ. जी. एन.—‘ भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र’
- ६) कृषी अर्थशास्त्राची मूलतत्वे लेखक पंडित शांता आणि लीला पाटील महाराष्ट्र राज्य ग्रंथ निर्मित मंडळ
- ७) वृत्तपत्रातील लेख आणि बेबसाईटवरील लेख
- ८) रिझर्व्ह बँकेचे अहवाल

नास्तिक दर्शनों में चार्वाक दर्शन

नवजोत शर्मा*

डॉ. लता देवी**

संक्षेपिका

भारतीय संस्कृत साहित्य में दर्शनशास्त्र का महत्त्वपूर्ण स्थान है। 'दृश्यते अनेन इति दर्शनम्'¹ अर्थात् जिसके द्वारा देखा जाये उसे दर्शन कहते हैं। दर्शनशास्त्र को पाश्चात्य विचारधारा में फिलॉसफी की संज्ञा प्राप्त है। यह शब्द ग्रीक के दो शब्दों के मिश्रण से बना है। फिलॉस तथा सोफिया। फिलॉस का अर्थ अनुराग और सोफिया का अर्थ विद्या है। फिलॉसफी का अर्थ हुआ विद्यानुराग। संस्कृत साहित्य में आस्तिक—नास्तिक दो प्रकार के दर्शनशास्त्र हैं। आस्तिक दर्शन में सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा और वेदान्त हैं। नास्तिक दर्शन चार्वाक, जैन, सौत्रान्तिक, वैभाषिक, योगाचार, माध्यमिक हैं। नास्तिक दर्शन में चार्वाक का स्थान है। चार्वाक ने भौतिकवाद का वर्णन किया है। चार्वाक मृत्यु को ही अपवर्ग मानते हैं — 'मरणमेवापवर्गः'²।

दर्शन शब्द की व्युत्पत्ति

दर्शन शब्द दृश्यातु से करण अर्थ में ल्युट् प्रत्यय के योग से हुई है।³ दृश्यकरणे ल्युट् परन्तु दृश्यातु से ल्युट् प्रत्यय और अन् के योग से भी दर्शन शब्द को सिद्ध किया गया है।⁴

दर्शन शब्द का शाब्दिक अर्थ

दर्शन शब्द का शाब्दिक अर्थ दृश्यतेनेनेति या दृश्यते अनेन इति दर्शनम्⁵ जिसके द्वारा देखा जाये उसे दर्शन कहते हैं।⁶

दर्शन का विभाजन

भारतीय दर्शनों का विभाजन प्रायः आस्तिक और नास्तिक दो वर्गों में किया गया है।⁷

आस्तिक दर्शन	नास्तिक दर्शन
सांख्य	चार्वाक
योग	जैन
न्याय	वैभाषिक
वैशेषिक	सौत्रान्तिक
मीमांसा	योगाचार
वेदान्त	माध्यमिक

* शोध छात्र, संस्कृत विभाग, हिमाचल प्रदेश विश्वविद्यालय, शिमला—171005

* सहायक आचार्य, संस्कृत विभाग, हिमाचल प्रदेश विश्वविद्यालय, शिमला—171005

नास्तिक दर्शन

नास्तिक दर्शन मुख्य रूप में तीन हैं।

1. चार्वाकदर्शन
2. जैनदर्शन
3. बौद्धदर्शन।

चार्वाक दर्शन

चार्वाक दर्शन जड़वादी या भौतिकवादी दर्शन है। भौतिक पदार्थ चार माने हैं – पृथ्वी, जल, तेज और वायु। इन्हीं के मेल से संसार का निर्माण माना जाता है। चार्वाक के अनुसार आत्मा का अस्तित्व शरीर से अलग नहीं है, आत्मा का नाश शरीर के साथ ही बताया गया है। चार्वाक ईश्वर की सत्ता को नहीं मानते, स्वर्ग और परलोक को भी काल्पनिक ही माना है। चार्वाक प्रत्यक्ष को ही प्रमाण मानते हैं। प्रत्यक्ष ही ज्ञान को प्राप्त करने का वास्तविक साधन है। प्रत्यक्ष के बाहर जो कुछ भी है उन्हें चार्वाक वास्तविक नहीं मानते हैं।⁹ चार्वाक दर्शन सुखवादी दर्शन है, उनका कहना है – “जब तक जियो, सुख से जियो, ऋण करके भी धी पीयो”।¹⁰

जैन दर्शन

जैन दर्शन का सम्बन्ध जैन धर्म से माना गया है। जैन धर्म के दर्शनिक पक्ष को जैन दर्शन की संज्ञा दी गई है।¹¹ जैन दर्शन में भी बन्धन से दूर हटने का प्रयास किया है। जब बन्धन से छुटकारा मिल जाता है, तो उसे मुक्ति या मोक्ष कहते हैं। जीव या आत्मा से भौतिक द्रव्य को नष्ट कर देना ही मोक्ष कहा गया है।

बौद्ध दर्शन

बौद्ध दर्शन के प्रवर्तक एवं गुरु गौतमबृद्ध है। बौद्ध दर्शन निर्वाण को मानता है। यह एक ऐसी अवस्था है, जहाँ पहुँचने पर मनुष्य के सारे दुःखों का पूर्ण रूप से नाश हो जाता है। राग, द्वेष पर विजय प्राप्त करना, तृष्णा, अभिलाषा पर नियन्त्रण करना, शुद्ध आचरण या शील के साथ जीवन व्यतीत करना तथा ध्यान मग्न होकर समाधि में लीन हो जाना, निर्वाण की प्रमुख विशेषतायें बतायी हैं। बौद्ध दर्शन में मोक्ष को ही निर्वाण की संज्ञा दी गई है।¹² इस प्रकार प्रमुख नास्तिक दर्शनों का वर्णन किया गया है, परन्तु नास्तिक दर्शनों में चार्वाक का महत्वपूर्ण स्थान माना गया है।

नास्तिक दर्शनों में चार्वाक का प्रथम स्थान माना गया है, क्योंकि नास्तिक शब्द के मुख्य रूप से तीन अर्थ बताये गये हैं। सर्वप्रथम चार्वाक शब्द की व्युत्पत्ति, चार्वाक शब्द का शाब्दिक अर्थ, चार्वाक दर्शन के प्रमुख सिद्धान्त और अन्त में निष्कर्ष के ऊपर प्रकाश डाला गया है।

चार्वाक शब्द की व्युत्पत्ति

चार्वाक शब्द की व्युत्पत्ति दो प्रकार से बतायी गई है। एक चर्व धातु के आगे उणादि प्रत्यय के योग से, द्वितीय चारू और वाक् इन दो शब्दों के योग से बतायी गई है। चारू शब्द की व्युत्पत्ति चर् धातु से जुण् प्रत्यय होने से और वाक् शब्द की व्युत्पत्ति वच् शब्द से किवप् प्रत्यय के योग से बतायी गई है।¹³ अतः इस प्रकार चार्वाक शब्द की व्युत्पत्ति होती है।

चार्वाक शब्द का शाब्दिक अर्थ

चारू शब्द का अर्थ सुन्दर होता है तथा वाक् शब्द का अर्थ वचन होता है अर्थात् चार्वाक शब्द का शाब्दिक अर्थ सुन्दर वचन बोलने वाला या मधुरभाषी हुआ। परन्तु चर्व धातु से निष्पन्न होने के कारण चार्वाक दर्शन को खाने-पीने में विश्वास रखने वाला भी कहा गया है।¹⁴ चार्वाक के चार नाम बताये गये हैं – बार्हस्पत्य, नास्तिक, चार्वाक और लोकायत।

चार्वाक दर्शन के प्रमुख सिद्धान्त

चार्वाक दर्शन में बहुत से सिद्धान्त बताये गये हैं परन्तु उनमें से प्रमुख सिद्धान्तों का वर्णन इस प्रकार है। सर्वप्रथम वेदों का खण्डन है।

वेदों का खण्डन

भारतीय साहित्य के अन्दर वेद सर्वाधिक प्राचीन है, यह सर्वथा निर्विवाद है। वैदिक साहित्य में कर्मकाण्ड को ज्ञानकाण्ड से प्राचीन माना जाता है, क्योंकि ज्ञानकाण्ड में कर्म का त्याग करके ज्ञान का महत्व बताया गया है।¹⁵ मीमांसक ज्ञानकाण्ड को और वेदान्ती कर्मकाण्ड को अप्रमाणिक मानते हैं, दो के लड़ने पर तीसरा लाभ उठता है। इस प्रकार चार्वाक पूरे वेद को ही अप्रमाणिक मानते हैं। चार्वाक के अनुसार धूर्त्तों ने यज्ञादि का विधान करने वाले वेदों का निर्माण करके, श्रद्धा से अन्धी जनता में वेदों का विश्वास दिला कर लोगों से यज्ञादि करवाकर, उन्हें धन अर्जन करने का साधन बना लिया है। इनकी यह जीविका ही हो गई है।¹⁶

अनादि काल से समग्र सम्प्रदाय वेद को नित्य, अनादि, अपौरुषेय और प्रमाणिक मानते हैं। चार्वाक के अनुसार वेद कभी नित्य, अनादि और अपौरुषेय हो ही नहीं सकते, क्योंकि वेद की शाखाओं में काठक, पैष्पलाद और कौथुम आदि नाम हैं। अतः यह सूचित होता है कि वेद के प्रणेता या कर्ता भी रहे हैं और वह जन्म मरणशील मनुष्य ही हैं। जो ग्रन्थ कठ नामक व्यक्ति के द्वारा रचित हुआ उसका नाम काठक हुआ उसी प्रकार पैष्पलाद द्वारा रचित ग्रन्थ का नाम पैष्पलाद तथा कृथुम द्वारा रचित ग्रन्थ का नाम कौथुम पड़ा। अनुष्ठित, सुकृत और दुष्कृत कर्मों के सुख और दुःख रूप फलों के प्रत्यक्ष अभाव के कारण वेद की नित्यता सिद्ध नहीं होती। इसी प्रकार लोक में देखा जाता है कि पुण्य करने वालों का जीवन दुःखमय और पाप करने वालों का जीवन सुखमय भी होता है। अतः एव यहाँ वेद की अनादिता सिद्ध होती है।¹⁷

प्रमाणवाद

प्रमा के कारण को प्रमाण कहा जाता है। प्रमा का अर्थ – जो अर्थ जैसा है उसका वैसा ही अर्थ ग्रहण करना प्रमा है।¹⁸ जो क्रिया की सिद्धि में सबसे अधिक सहायक हो उसे करण कहा जाता है।¹⁹ दर्शनशास्त्र में मुख्य रूप से चार प्रमाण माने गये हैं –

1. प्रत्यक्ष
2. अनुमान
3. उपमान
4. शब्द

चार्वाक दर्शन अनुमान, उपमान और शब्द को असिद्ध करके केवल प्रत्यक्ष प्रमाण को ही मानते हैं।²⁰

प्रत्यक्ष प्रमाण

प्रत्यक्ष ज्ञान के सम्बन्ध में विभिन्न दार्शनिकों की प्रक्रियायें अलग-अलग हैं। न्याय, वैशेषिक और मीमांसकों की प्रक्रिया प्रत्यक्ष के सम्बन्ध में एक जैसी पायी जाती है। इन तीनों मतों में ज्ञान का आश्रय शरीर और इन्द्रियों से अतिरिक्त व्यापक आत्मा है और मन अतिरिक्त अव्यापक है।²¹ परन्तु चार्वाक दर्शन में विषयक तथा इन्द्रिय के सम्पर्क से होने वाले ज्ञान को प्रत्यक्ष कहा है। प्रमेय की सिद्धि प्रत्यक्ष प्रमाण से ही हो सकती है। हमारी इन्द्रियों के द्वारा प्रत्यक्षीकृत जगत् ही सत् है। उससे भिन्न अन्य पदार्थ असत् हैं। यह केवल कल्पना के विषय हैं, वास्तविकता के नहीं। प्रत्यक्ष भी दो प्रकार का है –

1. बाह्य वस्तुओं के प्रत्यक्ष द्वारा।
2. आन्तरिक इन्द्रियों के प्रत्यक्ष (मानसिक प्रत्यक्ष) द्वारा।

पृथ्वी, जल, तेज, वायु इन चारों तत्त्वों का ज्ञान प्रत्यक्ष प्रमाण द्वारा ही प्राप्त किया जा सकता है। परन्तु क्रमिक विकास होने पर चार्वाक इन्द्रियों के द्वारा होने वाले ज्ञान को प्रत्यक्ष मानने लगे अर्थात् कान, नाक, त्वचा, जिह्वा और चक्षु से होने वाले ज्ञान को प्रत्यक्ष मानने लगे। इस प्रकार प्रत्यक्ष प्रमाण पाँच प्रकार का माना जाने लगा। प्रमाणवाद के बाद देहात्मवाद का सिद्धान्त दिया गया है।

देहात्मवाद

चार्वाक सम्प्रदाय चतुर्भूतमय देह के अतिरिक्त अन्य किसी अदृष्ट आत्मा नामक तत्त्व को स्वीकार नहीं करता है। यह सम्प्रदाय एकमात्र शरीर को ही आत्मा मानता है क्योंकि चार्वाक के अनुसार तो वे ही तत्त्व वास्तविक और सत्य है, जिसका ज्ञान हमें प्रत्यक्ष होता है। आत्मा को न तो हम देख सकते हैं, न सुनते हैं, न चखते हैं और न ही छू सकते हैं। न ही उसका मानस और आन्तरिक प्रत्यक्ष होता है। अतः आत्मा का शरीर से भिन्न कोई स्वतन्त्र अस्तित्व नहीं है। शरीर में ही चैतन्य है। शरीर में ही क्रिया होती है। शरीर के नष्ट होने पर न तो चैतन्य रहता है और न ही क्रिया रहती है।²² मैं मोटा हूँ, मैं पतला हूँ। इस प्रकार दोनों के एक आधार होने पर मोटाई आदि के संयोग होने के कारण देह ही आत्मा है, कोई दूसरा नहीं।²³

परलोक—खण्डन

आस्तिक सम्प्रदाय वेद, धर्मशास्त्र, पुराण आदि साहित्य भूर्भूवादि और स्वर्गनरकादि संख्यातीत लोकों के अलाप सुना रहे हैं। तो उधर नास्तिक सम्प्रदायी और लोकायतिक साहित्य उन लोकों के खण्डन में सतर्क लगे हैं। शब्द एवं अनुमान आदि प्रमाणों पर आधारित वैदिक साहित्य का प्रतिपादन है कि पुण्यापुण्य कर्मों के फल स्वरूप प्रेतात्माओं को स्वर्गनरकादि लोकों की प्राप्ति होती है। किन्तु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी चार्वाक सम्प्रदाय स्पष्ट शब्दों में परलोक मात्र का खण्डन कर रहा है। अप्रत्यक्ष दृश्यमान जगत् के अतिरिक्त अन्य किसी परलोक का अस्तित्व नहीं है।²⁴ चार्वाक के अनुसार जो प्रत्यक्ष है वही सत्य है। परलोक का हम प्रत्यक्ष नहीं करते। अतः परलोक का अस्तित्व नहीं है।

अनीश्वरवाद

ईश्वर की सत्ता को मानने वाले को ईश्वरवादी कहते हैं। कुछ लोग ईश्वर को नहीं मानते उन्हें अनीश्वरवादी कहते हैं। अतः हमें यह जानना चाहिये कि चार्वाक ने ईश्वर के विषय में किस तरह की बातें कहीं हैं। चार्वाक का मत है कि ईश्वर का प्रत्यक्ष ज्ञान न होने के कारण ईश्वर का कोई अस्तित्व नहीं है।²⁵ परन्तु कुछ लोगों ने अनुमान के आधार पर ईश्वर का अस्तित्व स्वीकार किया है। चार्वाक अनुमान की प्रमाणिकता को नहीं मानता है। चार्वाक ईश्वर को सृष्टिकर्ता के रूप में स्वीकार करने वालों का निराकरण करते हुए कहता है कि ईश्वर स्वयं निराकार है, तो वह इस संसार को कैसे आकार दे सकता है। ईश्वर को इस संसार का कर्ता मानना एक बिल्कुल मूर्खतापूर्ण काम है। यह संसार परिवर्तनशील माना जाता है। जहाँ नई—नई घटनाओं का विकास होता रहता है। चार्वाक का कहना है कि पृथ्वी, जल, वायु और अग्नि इन चारों के मेल से निर्जीव—सजीव, चेतन—अचेतन, इत्यादि पदार्थों का निर्माण स्वयं हो जाता है। तो ईश्वर को सृष्टिकर्ता मानने का प्रश्न ही उत्पन्न नहीं होता। चार्वाक के अनुसार संसार के द्वारा माना गया राजा ही परमेश्वर है और कोई दूसरा नहीं।²⁶ अतः चार्वाक अनीश्वरवादी दर्शन है।

स्वभाववाद

चार्वाक मत में स्वभाववाद की अपेक्षा है क्योंकि स्वभाववाद के ही ऊपर जड़तत्त्व के सिद्धान्त आधारित हैं। स्वभाववाद के अभाव में चतुर्भूतों की कायकार में परिणति असम्भव है। जड़वाद के सिद्धान्त में यह प्रतिपादन है कि अशेष दृश्यमान् पदार्थ निसर्गतः इसी रूप में सदा से सम्पन्न होते आ रहे हैं और भविष्य में भी इसी प्रकार सम्पन्न होते रहेंगे। न कोई इनका कर्ता है और न कारण। सृष्टिकर्ता के रूप में ईश्वर आदि के लिये कोई अवसर नहीं है।²⁷ चार्वाक की दृष्टि में संसार की विचित्रता कार्यकारण भाव की विचित्रता से नहीं है बल्कि स्वभाव के कारण है। सुखी मनुष्य को देखकर धर्म की कल्पना तथा दुःखी मनुष्य को देखकर अधर्म की कल्पना न्यायसंगत नहीं है, क्योंकि सुख का कारण न तो धर्म है और न दुःख का कारण अधर्म है। मनुष्य स्वभाव से सुखी या दुःखी होता है।²⁸

सुखवाद

अन्य संसारिक वस्तुओं की इच्छा जिसकी इच्छा के लिये होती है, वह भावात्मक वस्तु सुख है। घर, भोजन, कपड़े आदि वस्तुओं को कोई क्यों चाहता है, इसलिये कि उनका जीवन सुखमय हो। इस वस्तु स्थिति के अनुसार यह मानना ही होगा कि सुख शरीरात्मा का एक आगन्तुक भाव है। सुख को दुःख का अभाव न मानकर एक स्वतन्त्र आत्मगुण ही मानना उचित है।²⁹ जीवन के साथ दुःख का अटूट सम्बन्ध है तथापि जीवन का लक्ष्य सुखोपभोग ही है।

चार्वाक का कहना है कि दुःख की कल्पना करके तथा दुःख के आगे आ जाने पर सुख को नहीं त्यागा जा सकता है।³⁰ यह मूर्खों का विचार है कि मनुष्य को सुख का त्याग कर देना चाहिये क्योंकि उनकी उत्पत्ति सांसारिक विषयों के साथ होती है तथा वह दुःख से भरे होते हैं। अपनी भलाई चाहने वाला कौन ऐसा आदमी होगा जो उजले और सबसे अच्छे दाने वाली धान की बालियों को इसलिये छोड़ना चाहता है कि इसमें भूसा और कुण्डा अर्थात् चावल के छिलके की धूल भी है।³¹ जिस तरह कांटे के बीच से हम फूल को निकाल लेते हैं, उसी तरह जीवन के दुःख को दूर करके हमें सुख प्राप्त करना चाहिये। चार्वाक के अनुसार सुख ही मनुष्य के जीवन का परम लक्ष्य है। इस प्रकार चार्वाक दर्शन में सुखवाद के सिद्धान्त की प्रधानता मिलती है और उसका पूरा समर्थन भी मिलता है।³²

निष्कर्ष

भारतीय संस्कृत साहित्य में दर्शनशास्त्र की महत्वपूर्ण भूमिका है। दर्शनशास्त्र को पाश्चात्य विचारधारा में फिलॉसफी की संज्ञा दी गई है। जिसका अर्थ विद्यानुराग है। जिसके द्वारा देखा जाये उसे दर्शन कहते हैं। संस्कृत साहित्य में दर्शनशास्त्र को दो भागों में बांटा गया है – आस्तिक दर्शन और नास्तिक दर्शन।

नास्तिक दर्शनों में चार्वाक दर्शन का महत्वपूर्ण स्थान है। चार्वाक दर्शन को नास्तिक दर्शनों की शिरोमणि कहा गया है। चार्वाक दर्शन जड़वादी या भौतिकवादी दर्शन है। चार्वाक ने पृथ्वी, जल, तेज और वायु इन्हीं चार को भौतिक पदार्थ माना है। इन्हीं के मेल से संसार का निर्माण माना है। चार्वाक प्रत्यक्ष को ही प्रमाण मानते हैं। उनका मानना है कि प्रत्यक्ष ही ज्ञान को प्राप्त करने का वास्तविक साधन है। चार्वाक दर्शन सुखवादी दर्शन है। उनका कहना है – जब तक जियो, सुख से जियो, ऋण करके भी धी पियो।

सर्वप्रथम वेदों का खण्डन किया गया है। चार्वाक वेदों को अप्रमाणिक मानते हैं। उनका कहना है कि धूर्त्त्वों ने यज्ञादि का विधान करने वाले वेदों का निर्माण करके श्रद्धा से अन्धी जनता में वेदों का विश्वास दिलाकर लोगों से यज्ञादि करवाकर उन्हें धन अर्जन करने का साधन बना लिया है। चार्वाक प्रत्यक्ष को ही प्रमाण मानते हैं। चार्वाक का मानना है कि इस संसार में हमें जो भी ज्ञान होता है वह प्रत्यक्ष प्रमाण के द्वारा ही होता है। चार्वाक देह को ही आत्मा मानता है। शरीर से भिन्न आत्मा का अन्य कोई स्वतन्त्र अस्तित्व नहीं है। शरीर में ही चैतन्य है। शरीर के नष्ट होने पर न तो चैतन्य रहता है और न ही क्रिया रहती है। अतः देह ही आत्मा है। परलोक का खण्डन करते हुए चार्वाक कहता है कि प्रत्यक्ष दृश्यमान् जगत् के

अतिरिक्त अन्य किसी परलोक का अस्तित्व नहीं है। चार्वाक के अनुसार जो प्रत्यक्ष है वही सत्य है। परलोक का हम प्रत्यक्ष नहीं करते। अतः परलोक का अस्तित्व नहीं है। चार्वाक का मत है कि ईश्वर का प्रत्यक्ष ज्ञान न होने के कारण ईश्वर का कोई अस्तित्व नहीं है। चार्वाक के अनुसार संसार के द्वारा माना गया राजा ही परमेश्वर है और कोई दूसरा नहीं। अतः एव चार्वाक अनीश्वरवादी दर्शन है। चार्वाक स्वभाववाद को मानता है उनका कहना है कि इस दृश्यमान् संसार में पदार्थ निसर्गतः इसी रूप में सदा से सम्पन्न होते आ रहे हैं और भविष्य में भी इसी प्रकार सम्पन्न होते रहेंगे। न कोई उनका कर्ता है और न ही कारण। सुखी मनुष्य को देखकर धर्म की कल्पना तथा दुःखी मनुष्य को देखकर अधर्म की कल्पना न्यायसंगत नहीं है क्योंकि सुख का कारण न तो धर्म है और न दुःख का कारण अधर्म है। मनुष्य स्वभाव से सुखी या दुःखी होता है। चार्वाक सुखवाद को मानता है। चार्वाक का मानना है कि जो भी कार्य किया जाता है, वह सुख की अभिलाषा से ही करना चाहिये। सुख को दुःख का अभाव न मानकर एक स्वतन्त्र आत्मगुण ही मानना उचित है।

इस प्रकार चार्वाक दर्शन और चार्वाक के प्रमुख सिद्धान्तों का निरूपण किया गया है।

ग्रन्थ—सूची

1. शब्दकल्पद्रुम, पृष्ठ, 688
2. चार्वाक दर्शन की शास्त्रीय समीक्षा, पृष्ठ, 137
3. उमेश मिश्र, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 5
4. हलायुधकोश, पृष्ठ, 349
5. मानक हिन्दी कोश, पृष्ठ, 32
6. शब्दकल्पद्रुम, पृष्ठ, 688
7. बलदेव उपाध्याय, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 3
8. ममता मिश्र, भारतीय, दर्शन, पृष्ठ, 16
9. सिंह एवं सिंह, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 34–35
10. चार्वाक दर्शन की शास्त्रीय समीक्षा, पृष्ठ, 141
11. वाचस्पति गैराला, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 80
12. सिंह एवं सिंह, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 161, 181
13. हलायुधकोश, पृष्ठ, 300, 598
14. सिंह एवं सिंह, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 79–80
15. चार्वाक दर्शन, पृष्ठ, 399
16. सर्वदर्शनसंग्रह, पृष्ठ, 8
17. चार्वाक दर्शन की शास्त्री समीक्षा, पृष्ठ, 124–127
18. तर्कभाषा, पृष्ठ, 18–19
19. अष्टाध्यायीं, 1.4.42
20. चार्वाक दर्शन की शास्त्री समीक्षा, पृष्ठ, 109–110

21. चार्वाक दर्शन, पृष्ठ, 116
22. उमेश मिश्र, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 88, 93
23. सर्वदर्शनसंग्रह, पृष्ठ, 10
24. चार्वाक दर्शन की शास्त्री समीक्षा, पृष्ठ, 113
25. सिंह एवं सिंह, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 98–99
26. सर्वदर्शनसंग्रह, पृष्ठ, 10
27. चार्वाक दर्शन की शास्त्री समीक्षा, पृष्ठ, 119
28. बलदेव उपाध्याय, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 81
29. चार्वाक दर्शन, पृष्ठ, 385
30. वाचस्पति गैरोला, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 71
31. सर्वदर्शनसंग्रह, पृष्ठ, 6
32. सिंह एवं सिंह, भारतीय दर्शन, पृष्ठ, 107

नटसम्राट :— एक आकलन

**प्रा.डॉ.प्रकाश वट्टी
सहाय्यक प्राध्यापक
नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय,
ब्रम्हपुरी, जिल्हा चंद्रपूर
मो.नं. ७५८८२२९८७८**

प्रस्तावना :—

मराठी माणूस हा रसिक रूपातील नाट्यवेडा आहे. असे म्हटले जाते. मराठी माणसाच्या रक्तात हे नाटक हे एक हृदयातील ताईत होवून गेला आहे. जर असे असेल तर मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ कधी झाला व त्याचा उत्कर्ष कसा प्रकारे झाला हे थोडक्यात संक्षिप्त आढावा घेणे अगत्याचे आहे. नाटक हे प्रत्येक व्यक्तिच्या रक्तात भिनलेले असते. प्रत्येक व्यक्ती कलावंत आहे. तो आपल्या संसारिक जीवनात अनेक भूमिका वठवित असतो. त्यामुळे त्याला नाट्यात्मक आविष्काराचे दर्शन पदोपदी होत असतो. महाराष्ट्राच्या मातीने मराठी रंगभूमीच्या गुणाला मुक्तवाव देवून नाट्यपरंपरा निर्माण केली आहे. कोणत्याही देशातील व्यक्ती करिता नाटक आणि रंगभूमी यांचा संबंध पुरक आहे. तसाच मराठीतही आहे. हया महाराष्ट्रातील माणसाच्या गळ्यातील ताईत झालेल्या मराठी रंगभूमी कलेचा जन्म सांगली येथे ९ मार्च १८४३ साली विष्णूदास भावे यांनी मराठी नाटकाची पहिली ज्योत ‘सीता स्वयंवर’ या नाटक रूपात पेटविली. येथूनच खन्या अर्थाते मराठी नाटकाचा हा शुभारंभ काळ मानला जातो. त्यांच्या या लेखनीने मराठी नाटकाला एक नवा आयाम दिला. त्यानंतर मराठी रंगभूमीला विकसित करण्यासाठी अनेक नाट्यमंडळीचा उदय झाला. इचलकरंजीकर मंडळ यांच्या रूपात १८४९—५० दरम्यान मराठी नाटकाला वेगळ्या पातळीवर घेऊन जाण्याचे कार्य केले. त्यामुळे मराठी रंगभूमीला एक इचलकरंजीकर मंडळीच्या स्वरूपात वैभव प्राप्त झाले. त्यानंतर अमरचंदवाडीकर नाटक मंडळीने इंग्रजी नाटकाचा फार्स पौराणिक नाटकाच्या जोडीला सादर केला. म्हणजेच पौराणिक कथेच्या ऐवजी विनोदी लौकीक कथेची जोड देवून प्रेक्षकांचे मनोरंजन करणे हे नाटकाचे एक उदीष्ट आहे. हे ध्येय समोर ठेवून रंजनवादी नाटकाचा उदय घडवून आणला तेव्हा मराठी नाटक हे अलौकिकाडून लौकीकाकडे वळली. यात प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे नाटकाच्या कथानकात सुसंघटीत मांडणीला महत्व प्राप्त झाले. ‘फार्स’ या नाट्यप्रकाराने मराठी नाटकाला एक प्रकारे गती प्राप्त करून दिले. त्यानंतर सातत्याने मराठी रंगभूमीवर बरेच परिवर्तने घडलीत यात बुकीश नाटकांचा कालखंड सुरु झाला. ‘फार्स’ नाटकातील प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे अभिनय आणि रंगभूमीची सजावट ही होती. अभिनय ही एक कला आहे. हे बुकीश नाटकाने शिकविले. त्यानंतर मराठी नाटकात पौराणिक, विनोद व सजावट अभिनय या पलिकडे मराठी नाटके जाऊ शकत नव्हती. त्यामुळे मराठी रंगभूमीवर मोठी विचित्र परिस्थिती निर्माण झाली. तेव्हा मराठी नाट्यक्षितीजावर किलोस्कर नावाचा तारा उदयाला आला. तेव्हा मराठी रंगभूमी ही तीन प्रकारच्या विसंवादी गोंधळात सापडली होती. हा सगळा गोंधळ दुर करण्याचे काम व नाटकाला वैभवाकडे घेऊन जाण्याचे अद्वितीय कार्य ‘अण्णासाहेब किलोस्कर’ नावाच्या व्यक्तीने केले. त्यावेळी मराठी माणसाच्या आवडीनिवडी त्यांच्या गरजापुर्ण करून रसिक निर्मिती करण्याचे भाग्यदय कार्य ‘किलोस्कर’ यांनी करून मराठी रंगभूमीला स्वर्कर्तृत्वाने खंबीर उभे करण्याचे व नाटकाला नवी दिशा देण्याचे कार्य अखेरच्या पाच

वर्षात केले. हे सामर्थ्य त्यांच्या लेखनीत होते. शांकृतल, सौभद्र व अर्धवट नाटक रामराज्यवियोग अशी दमदार नाटके लिहून मराठी रंगभूमीचा भक्तम पाया मजबुत करण्याचे अप्रतिम कार्य किलर्स्कर यांच्या लेखनीतून झाले. म्हणून त्यांना 'आधुनिक मराठी रंगभूमीचा शिल्पकार' म्हटले जाते. हयानंतर देवल खाडीलकर, अत्रे व गडकरी यांची नाटके मराठी रंगभूमीवर अवतरली म्हणजेच देवलांच्या 'शारदा' पासून वि.वा.शिरवाडरांच्या नटसम्राट पर्यंत मराठी रंगभूमीची नाट्यगंगा सुरु होवून ती आजही महाराष्ट्राच्या मातीतून एखाद्या नदी प्रमाणे दुथडी वाहन राहीली आहे. हा मराठी नाटकाचा यशअपयशाचा बदलता प्रवास मराठी नाट्य गंगेच्या रूपात अल्पसा नाटकाचा संक्षिप्त आढावा आहे.

नटसम्राट :— एक आकलन

नटसम्राट हे वि.वा.शिरवाडकराचे बहुचर्चित व एक शोकात्मनाटक २३ डिसेंबर १९७० रोजी रंगभूमीवर आले. १९७१ मध्ये ग्रंथरूपात प्रकाशित झाले. तेव्हा पासून आजपर्यंत ५०—५२ वर्षात या नाटकावर वेगवेगळ्या अंगाने जेवढी चर्चा झाली तेवढी आजतगायत मराठी रंगभूमीच्या इतर कोणत्याही नाटकावर झाली नाही. या नाटकातील मुख्य भूमिका 'नटसम्राट' अप्पासाहेबाची प्रथम भूमिका स्व.डॉ.श्रीराम लागू हयांनी यशस्वीपणे साकार केली त्यानंतर दत्ता भट, चंद्रकांत गोखले, सतीश दुभाषी, मधुसूदन कोल्हटकर यशवंत दत्त व प्रभाकर पणशिकर इ. मातव्वर नटानी अप्पासाहेबांची भूमिका सर्वस्वपणाला लावून 'नटसम्राट' नाटकाला हिमालयाच्या त्या उतुंग शिखरावर नेले. १९७४ ला या नाटकाला साहित्य अकादमी पुरस्काराने गौरविण्यात आले हेच हया नाटकाचे यश होय. नटसम्राट नाटकातील जीवंत कलाकृतीचे ओजस्वी व तेजस्वी वैशिष्ट्ये म्हणजेच नटसम्राट नाटकांनी खेरे साहित्यमूल्य व रंगमूल्याची पायाभरणी केली असून कलाविष्कारातील मोहकता कार्यशक्तीत जितके असते त्यापेक्षा हया नाटकांनी कलाविचारानी कोणते मूल्य जपले व काय दिले सद्याच्या पिठीसमोर कोणते प्रश्नचिन्ह उभे केले हे त्याहून अधिक असते. यादुष्टीने पाहता नटसम्राट नाटकात हे वरील मूल्य आढळून प्रकर्षने दिसतात. या नाटकाने मराठी रसिकासमोर प्रश्नचिन्ह उभे केले एवढेच नव्हेतर आजच्या पिढीला घामाश्रुम करून सोडले आहे. नटसम्राट हे नाटक केवळ मराठी भाषेतच नव्हे तर गुजराती, पंजाबी यासारख्या प्रांतीय भाषेत अनुवाद होवून लोकप्रियेची उच्चांक परिसीमा गाठली आहे. यावरून हे सिद्ध होते की, एकोणिसाव्या शतकातील नाटक थेट एकविसाव्या शतकात सुध्दा नाटकांची उपयोगिता कायम आहे. त्यामुळे वि.वा.शिरवाडकरांच्या समग्र नाट्यलेखनातील सर्वश्रेष्ठ व उत्कृष्ट नाटक नटसम्राट नाटकाचा गौरव करून उत्तम कलाकृती म्हणून सर्वश्रृत आहे. 'नटसम्राट' नाटकातील कथा ही व्यक्तिकथा? की शोकात्मकथा हे पाहतांना नेमकी शोतांतिका कोणाची? एका नटश्रेष्ठ कलावंताची, अपमाणित व्यक्तिची की, वंचित वृद्धाची? असा प्रश्न आपल्या डोळ्यासमोर राहतो. नटसम्राट नाटकात व्यक्तिचे बाह्यविश्व आणि मनोविश्व यातील संघर्ष साकार केला आहे का? ही शोकात्मका शिरवाडकरांची की कुसुमाग्रजांची? असे असंख्य प्रश्न वाचक व अभ्यासकांना भेडसावत आहेत. नाटकात किंगलियर प्रतिकृतीचे रूप उभे करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु किंग लियरचे अनुवाद करणे तितके शक्य नसल्यास त्यांच्या समांतर जाण्यारे साजेशे रूप हेच नटसम्राट नाटकातील कलाकृती आहे.

शिरवाडकराची अन्य नाटके :—

दुरचे दिवे, दुसरा पेशवा, वैजयंती, कौतेय, राजमुकूट आँथल्लो, वीज म्हणली धरतीला, बेकेट नटसम्राट ही नाटके आहेत. या नाटकाकडे एक दृष्टी पाहिल्यास आपल्या असे लक्षात येते की, शिरवाडकर हे

रंगभूमीवरील रसिकांचे पसंतीचे किंवा व्यवसायिक नाटके लिहित नसून ते पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, कौटुंबिक विषयावर नाटय लेखन केल्याचे स्पष्ट होते. एकंदरीत वि.वा.शिरवाडकरांच्या नाटयलेखन शैलीचा विचार करतांना दोन घटकांचा विचार करणे अगत्याचे आहे. एक म्हणजेच नाटकातून उभ्या केलेल्या व्यक्तिरेखा आणि दुसरे म्हणजे नाटकातील संवादात्मक वाइमयीन भाषा शैली या संदर्भात विचार महत्वाचा दिसतो.

नाटक निर्मिती विषयी शिरवाडकरांनी असे म्हटले आहे. की, “नाटक नेहमी व्यक्तित माणसाच्या स्वभावधर्मात त्याने भोवतालच्या परिस्थितीशी केलेल्या संघर्षात सापडले आहे. म्हणजेच मला तरी नाटक घटनेत कथानक सापडत नाही. माणसाचे मन हा नाटकाचा मुख्य विषय असतो. घटनाची गुतांगुत नव्हे नाटक सापडणे म्हणजे आपल्या शंभर ‘मी’ मधला एखादा ‘मी’ नाटयव्यक्तिशी स्वभावाने वृत्तीने आशा आकांशाने वास्तवाने नाही, पण कल्पनेने बांधला जाणे, पाण्याचा थेंब समुद्राशी किंवा मातीचा कण डोंगराशी बांधलेला असतो त्याप्रमाणे” या मतानुसार नटसप्राट नाटकाची निर्मिती प्रक्रिया लक्षात येते. एका कलाकृतीचा अनुभव घेतल्यानंतर मशागत झालेल्या भूमीत जे नाटय बिजाचं अस्तित्व तयार होणारी कलाकृतीची निर्मिती ही त्यामुळे कलाकृतीशी कशी समांतर नातं याचे एकमेव उत्तम उदाहरण म्हणजेच नटसप्राट होय. याविषयी डॉ.य.दि.पुंडे मत लक्षात घेणे आवश्यक आहे. “नटसप्राट हे किंग लियरचे भाषांतर रचना लक्षात घेतल्यानंतर किंग लियरचा घेतलेला अनुबंध हा तोडता येत नाही. आणि स्वतंत्र नाटक म्हणून गणनाही करता येत नाही. तर मग नटसप्राट नाटकाचा कोणता प्रकार आवश्यक आहे.

यातील संवाद वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. नाटकाच्या अगदी सुरुवातीला म्हातारा नटसप्राट सरळ प्रेक्षकांशीच संवाद करतो. ते एक प्रकारचे आत्मकथन किंवा स्वगतच आहे. प्रेक्षकांनाच आपल्या कुटूंबियांचा ओळख करून देतो. हा प्रकार नाविन्यपूर्ण आहे.

अप्पासाहेब पुष्कळदा पुर्वायुष्याच्या आठवणीत हरवतात व नाटकात केलेल्या भूमिकांची स्वगते बोलतात.

नारायणाच्या पोटात ती सुमेरसिंगाची तलवार शिरलेली पाहिल्याबरोबर माझ्या समोर माझे पुर्वज उभे केले. ते दार बंद झाले. कुणीतरी नटसप्राट गणपतराव बेलवलकर मरून गेला म्हणून गवाही फिरवा. त्याच्या नावने कर्णे फुंका, ताशे बडवा त्याच्या अत्यंयात्रेतील जयजयकार या वाडयाभर, सर्व पुणे शहरभर, सर्व महाराष्ट्रभर, एवढया मोठ्याने करा की, त्याच्या मेलेल्या कानाच्या किंठाळ्या बसवुन, आजोबा, आजोबा हे शब्द एकण्याची त्यांना शक्तीच राहू नये. माझ्याने हवतल नाही. मला तिच्याजवळ न्या मोहने, माझ्या शेजारी उभं राहून लढणाऱ्या आपला हट्ट तू अखेर चालविलासच अं.... मोहने, काय धाडसे हे.....!

आपल्या जातीला तिच्या इच्छेविरुद्ध आजोबा जवळून ओढून नेतात तेव्हा अप्पांना ‘भाऊ बंदकी’ नाटकातील नारायणरावाच्या वधाच्या प्रसंगाची आठवण येते आणि ते भूतकाळ व वर्तमानकाळील प्रसंगाची रसमिसळ करतात.

अप्पा व त्यांची नात ठमी याचा संवाद वत्सलरसाची निर्मिती करणारा व हृदयस्पर्शी आहे. विशेषत: ती आजोबांच्या हातावर जेव्हा बोटाने आपले नाव लिहून दाखविते तेव्हा त्या एका कृतीने नाटकात जीवंतपणा निर्माण होतो.

कावेरी – ओळखलं सोनचाफ्याची फुलं

अप्पा – भामटी, कसं ओळखलस तू?

कावेरी – (हसून) अहो, सोनचाफ्याची फुलं कधी लपून राहतात का? तुम्ही आल्यापासून सुवास दरवळतो आहे. सान्या खोलीमध्ये या वाचण्यात मी विसरून गेले होते.

अप्पा – (जवळ जाऊन) एक तुझ्या केसामध्ये खोवू का?

कावेरी – (सुखावून) इश्श! काय बोलणं हे! हातात द्या माझ्या

(फुलं घेते) किती छान आहेत! कुणाच्या बागेवर डल्ला मारला?

अप्पा – अग बाग कुणाचीही असली तरी फुलं देवाची असतात, प्रत्येक फुलाच्या प्रत्येक पाकळीवर परमेश्वरानं सही केलेली असते. आकाशातील नक्षत्राप्रमाणेच हे देवा घरची दौलत आहे. तो बागेचा मालक अंगावर धावून आला त्याला मी हेच सांगितले. म्हटलं बाबा रे, एखाद्याला त्याच्या गच्चीवर व्याधाची चांदणी उगवलेली दिसली म्हणून ती त्याच्या बापाची मालमत्ता होत नाही.

कावेरी – (हसते) मग त्याला पटलं का ते?

अप्पा – नाही पटलं त्याला शेवटी एकच पटल की मी कालेंकर साहेबाचा सासरा आहे. लोकांना क्षुद्र गोष्टी पटतात, मोठया पटत नाही.

पती, पत्नीच्या भावपुर्ण व नाजूक संवादाला शेवटी उदात्त विचार सांगुन गंभीर वळण दिले आहे.

संवादाची भाषा – नरसम्राटप्रमाणेच त्याची भाषाही वैभवशाली आहे. रंगभूमीवर उभे आयुष्य काढल्याने त्यातील परिभोषचा वापर तो बोलतांना करतो. या नाटकाच्या भाषेत, समर्पक उपमा, दृष्ट्यांत, रूपक इ. अलंकार आढळतात. ठिकठिकाणी सुविचारांची व सर्वांना येणाऱ्या अनुभवाच्या बोलांची पेरणी केलेली आढळते. ती मार्गदर्शक ठरून, चिंतन करायला लावणारी आहेत.

कावेरी – माणस वाईट नसली तरी म्हातारापण वाईट असत. पुढलं ताट द्यावं, पण बसायला पाट देऊ नये माणसानं.

यानुसार न वागल्याने अप्पासाहेब व कावेरी यांना किती परावलंबी जिणे जगावे लागले ते दर्शविले आहे.

नंदा – तुमचं म्हातारपण झालं आहे मुलगा म्हणून माझं कर्तव्य मी जाणतो पण आपले चिखलाचे पाय आमच्या गालिच्यावर आणून आमचे संसार मलीन आणि अमंगल करण्याचा तुम्हाला अधिकार नाही तुम्ही जमवून घेतल पाहिजे.

अप्पा – अंग, बाग कुणाचीही असली तरी फुलं देवाची असतात.

याच प्रेवशात पुढे ‘प्रेम टिकायला देखील माणसं जरा दुरच असावी लागतात’ याचा प्रत्यय सर्वांनाच येतो.

भाषेच्या बाबतीत एक गोष्ट खटकते राजा सुरुवातीला पेशाला शोभेशी भाषा बोलतो. परंतु वर जेव्हा तो अप्पांना म्हणतो – ‘बाबा, देव माणसाला दुनियेत पाठवितो तो अमक्याचा बाप अन् तमक्याचा मुलगा अशा चिठ्ठया लावून पाठवित नाही. काळजाच्या वाटेनं आपल्या वस्तीत येतील ते खरे बाकी सब झुट’ तेव्हा ते अस्वाभाविक वाटते. खरेखर या भाषेनं विचार प्रकट करण्या इतका तो परिपक्व आहे काय?

नाटकाची परिणामकारकता – मानाचे स्थान मिळालेल्या व अलौकिक यश संपादिलेल्या व्यक्तीच्या जीवनाल कारूण्यमय व शोककारी वळण, प्रत्ययकारी असे म्हातारपणीच्या संसाराचे चित्र, मनुष्याला आयुष्यात मार्गदर्शक ठरणारे चिंतनशील विचार यामुळे नाटक परिणामकारक झाले आहे.

निष्कर्ष – ‘नटसम्राट’ मधील पात्रे त्यांचे विशिष्ट व्यवहार, त्याच्या तोंडी आलेले संवाद, काव्यात्म भाषा, जीवनदर्शन हे सर्व शिरवाडकरांच्या स्वतंत्र प्रतिभेतून निर्माण झालेले आहे. त्याचे कथनकही वाचक प्रेक्षकांच्या हृदयाला चटका लावणारे आहे. त्यामुळे ‘नटसम्राट’ नाटक हे मराठी नाट्य वाढमयातील सर्वश्रेष्ठ नाटक ठरले आहे. शिरवाडकरांच्या प्रतिभेचा तो एक स्वतंत्र आविष्कार आहे.

रंगसूचना, संवाद स्वगते आणि पात्रांची कृती यातून या नाटकातील वभावदर्शन खुलत जाते. हे सवांद्रव्य अतिशय उत्कट आहे. म्हणूनच या नाट्यलेखनाचा परिणाम हा अटळ दुःखाचे गंभीर चित्रण करणारा असा असतो. प्रमुख पात्रांचा मृत्यू झाला म्हणून हे नाटक शोकात्म ठरत नाही. तर दुःखातही व्यक्ती अधिक मोठी झाल्याचा एका उंचीवर गेल्याचा प्रत्यय येणे हे शोकात्मिकेत महत्वाचे असते. अशा व्यापक स्वरूपामुळे आणि दुःखदर्शनाच्या अपरिहायतेमुळे नटसम्राट ही काल्पनिक मराठीतील सर्वश्रेष्ठ अशी शोकात्मिका ठरते. या नाटकामध्ये अशा दोन संघर्षाचा पातळ्या आहेत. त्यात दोन पिढ्यातील दरी प्रत्ययाला दिसून येते. तेहा एक नाटककार आणि एक कवी यांचाही एक आगळा बेगळा एकात्म अनुभव या नाटकाच्या दृष्टीने आपल्या प्रत्ययाला येतो. शिरवाडकरांच्या काव्यातील नाट्य आणि नाट्यातील काव्य याचा अनोखा मनोज्ञ संगम यात दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ :–

- १) दत्तात्रय पुंडे, आजचे नाटककार (संपादित), स्नेहबर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९५
- २) वि.भा.देशपांडे, मराठी नाटक : स्वातंत्र्योत्तर काळ, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९९२
- ३) दत्तात्रय पुंडे, आजचे नाटककार (संपादित), स्नेहबर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९५
- ४) रा.भा.पाटणकर, डॉ.वि.भा. देशपांडे हयांच्या मराठी नाटक – नाटककार काळ आणि कर्तृत्व या ग्रंथातून उधृत, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २००२
- ५) प्रभाकर पाठ्ये, गो.तु.पाटील (संपा.), नटसम्राट : समीक्षा, केतकी प्रकाशन अमळनेर या ग्रंथातून उधृत.

इयत्ता नववी - गीत उच्ची॒ त अभ्यास, म व मूल्यमापन योजना

प्रदीप राभारी त्रिभुवन

औरं गाबाद.

शि ।। त्रोताचा आढावा घेतांना असे ल गात येते ॥१, इ.स. १९७२ पर्यंत माध्यमि स्तरावर गीत विषय सक्तीचा नव्हता. त्यानंतर मात्र तो अनिवार्य 'ला आहे. सन २००६ मध्ये माध्यमि स्तरावर शि वला जा गारा गीत विषय अनिवार्य न ठेवता ऐच्छि असावा असा मतप्रवाह पुढे आला. परंतु गीत विषयाचे महत्व व आवश्य ता ल गात घेऊन ते ऐच्छि नसावा असे मत सर्व शि ।। तज्ज्ञांनी मांडले व त्याला शासनानेही मान्यता दिली. त्याचवेळी गीत विषय दोन स्तरावर शि वला जावा अशी अपे ग व्यक्त र यात आली. या मा । गीनुसार शासन व राज्यमंडळ यांनी गीत विषयासाठी दोन स्तर ठेवायचे असे ठरवले व त्यानुसार गीत विषयाला सामान्य गीत हा वि ल्प दे याचे ठरले.

माध्यमि स्तरावरील गीत विषयाच्या अध्यापनाची उद्दिष्ट्ये ल गात घेऊन विद्यार्थ्यांला फ मान ओते घट माहित हो ओ आवश्य आहे याचा विचार रून सामान्य गीत विषयाचा अभ्यास, म ठरवला लेला. या अभ्यास, मावर आधारित सामान्य गीत विषयाची भा । १ व भा । २ अशी दोनन पाठ्यपुस्त ' तयार र यात आली. या अभ्यास, मावर आधारित सामान्य गीत विषयाची पहिली शालान्त परी ग मार्च २०१० मध्ये घे यात आली.

सामान्य गीत विषयाचा अभ्यास, म ठरवतांना दुसऱ्या स्तरावर प्रचलित गीताचा अभ्यास, म हा राष्ट्रीय अभ्यास, म आरा ठडा २००० मध्ये नमुद 'लेल्या उद्दिष्टानुसार व त्यातील मार्दिर्श तत्वानुसार तयार 'लेला होता. सन २००८ मध्ये तयार झालेल्या सामान्य गीतांच्या अभ्यास, मासाठी राष्ट्रीय अभ्यास, म आरा ठडा २००५ मधील मार्दिर्श तत्वांच अवलंब 'लेला आहे. म्हळून बीज गीत व भूमितीचाही अभ्यास, म रा.अ. आरा ठडा २००५ नुसार बदलने जरुरीचे आहे. असे वाटते. म्हळून राज्य मंडळांच्या गीत अभ्यास, म आरा ठड्यातील मार्दिर्श तत्वानुसार नवीन अभ्यास, म तयार 'ला. या अभ्या, मात डिसेंबर २००९ मध्ये शासनमान्यता मिळाली.

बीज गीत व भूमितीचा हा अभ्यास, म एन.सी.ई.आर.टी च्या अभ्यास, माबरोबर आहे. एन.सी.ई.आर.टी च्या माध्यमि स्तरावरील अभ्यास, मातील सर्व घट ठंचा समावेश राज्याच्या उच्ची॒ त अभ्यास, मात 'लेला आहे. शिवाय उपयोजनांची पातळीही वाढवली आहे. हा अभ्यास, म जून २००९ मध्ये इ. ९ वी साठी ला ।१ र यात आला आहे.

उच्चस्तरीय अभ्यास, मानुसार इ. ९वी ची बीज गीत व भूमिती ही पाठ्यपुस्त ' तयार र यात आली आहे. सामान्य गीताची पाठ्यपुस्त ' तशीच आहेत. त्यात बदल 'लेला नाही.

बीज गीत व भूमितीच्या पाठ्यपुस्त ठंची वैशिष्ट्ये :

१. पाठ्यपुस्ता त आ र वाढवला आहे. A४ साईजमध्ये पुस्त ' तयार झाली आहेत.

२. पाठ्यपुस्त तत तीन भाग आहेत. पहिल्या भागात सर्व घट समजावून दिले आहेत. प्रत्ये उपघट वर लहान लहान उदाहर संग्रह दिले आहे. प्रराच्या शेवटी लोचे उदाहर संग्रहाची उत्तरसूची दिली आहे.
३. दुसऱ्या भागात प्रत्ये प्रराचा सारांश हा एक दृष्टी ओपात दिला आहे. वर्त्या प्रराचातील सर्व उपघट वर आधारित प्रश्नसंच दिले आहेत.
४. तिसऱ्या भागात सर्व प्रराचावर आधारित एक त्रितीय अशी जास्त ठाठी यपातळी असलेल्या उदाहर गांची प्रश्नपेढी दिली आहे.
५. प्रराचांची रचना रतांना त्यातील घटला आनुषंगी अशा माहितीचे चौटी दिल्या आहेत. त्या चौटीमध्ये गीततज्ज्ञांचा परिचय आहे. त्यांच्या अमिरीची माहिती आहे. ही प्रश्न दिले आहेत. विचार 'रा' अशा प्रराच्या वेळ्या चौटी आहेत.
६. संपादक माध्यमातून विद्यार्थी ज्ञान मिळवू शक्तात म्हणून विविध वेबसाईटची माहिती व पत्ते त्यात दिले आहेत.
७. एकादशी उपघट शिवतांना, विद्यार्थ्यांनी तीतून शिवावे यासाठी रोतीषी रावी यांच्या पायऱ्या दिल्या आहेत.
८. ज्ञानरचनावादात सुचवलेल्या पृष्ठा, र्यावली, संबोध तक्ते इत्यनितीचा अवलंब या पुस्त तत आहे.

माध्यमिक स्तरावरील प्रचलित गीताचे उच्ची रतांना प्राथमिक स्तरावरील अभ्यास, माचाही विचार 'ला आहे. तसेच उच्च माध्यमिक स्तरावरील अभ्यास, माशी सुसंती शी साधता येईल याचाही विचार 'ला आहे.

अभ्यास, मुद्रित बदलला मूल्यमापन योजना बदल रोपणी अपरिहार्य ठरते. जून २०१० मध्ये लागू झालेल्या या अभ्यास, मासाठी मूल्यमापन योजना ही नव्याने तयार करावात आली आहे. गीत (बीज गीत व भूमिती) या विषयाला सामान्य गीत हा वैलिंग विषय असल्यामुळे नवीन मूल्यमापन योजना दोन्ही विषयांसाठी पुढीलप्रमाणे राह गार आहे.

राष्ट्रीय अभ्यास, मार्ग डा २००५ मध्ये सातत्यपूर्ण सर्व षष्ठी मूल्यमापनावर भर दिला आहे. तसेच ज्ञानरचनावादाचा अवलंब रावा असे सुचव यात आल्यामुळे त्यात दर्शवलेल्या र्यानीतीचा एक भाग मुक्त प्रश्न. पारंपरिक मूल्यमापन पद्धतीत विचारले जागारे प्रश्न हे पाठ्यपुस्त तील व स्मरणशक्तीशी संबंधित असतात. ही प्रश्नपद्धती बदलून विचारप्रवर्तन व मुक्त स्वरूपाचे प्रश्न विचार यावर भर दे आरी मूल्यमापन पद्धती तयार करावाची आवश्यकता आहे. प्रश्नपत्रिका विचारावेत अशी NCF २००५ ची अपेक्षा आहे.

सातत्यपूर्वक सर्वष मूल्यमापन :

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांनी प्रतीची सातत्याने व पूर्तिः पडताळांनी रारे आणि अध्ययनासाठी प्रेरणा देणारे महत्त्वाचे साधन म्हणजे मूल्यमापन होय. अभ्यास, मात्र विहित 'लेल्या बौद्धिक, फियात्मक भावनी' मात्र एमे अंस पूर्ण असून शिंप्री येत त्यांचा एतमरूपात विषास होते अपेक्षित असते. या तिन्ही त्रोतांच्या विषासाचा वस्तुनिष्ठपत्र घेतलेला आढावा म्हणजे सर्वष मूल्यमापन होय. अध्ययनातील अडचांनी विषासाची अध्यापनातील बदलाची आवश्यकता यांचा शोध घेते हे मूल्यमापनाचे महत्त्वाचे अर्थ आहे. अभ्यास, मातील प्रत्येक घट विद्यार्थ्यांना फितपत समजला आहे याचा पडताळा मूल्यमापनाद्वारे घेता येतो. अध्ययन प्रक्रिया चालू असताना मूल्यमापन 'ल्यास उपचारात्मक अध्यापन रो सोयीचे होते.

मूल्यमापनाचे महत्त्व लात घेऊन इ. ९ वीच्या गीत विषयाची मूल्यमापन योजना तयार कीली आहे. उच्चस्तरीय प्रचलित गीत विषयाची मूल्यमापन योजना तयार कीली आहेत.

इयत्ता नववीची प्रत्येक सत्र परीग १५० रुपयांची होईल. दोन्ही सत्र परीगांच्या रुपयांची सरासरी म्हणजे वार्षिक परीग तील रु १ असतील.

प्रत्येक सत्रात (६०+६०) अशी १२० रुपयांची लेपनी परीग होईल व ३० रुपयांत अंतर्त मूल्यमापनाचे राहतील. अंतर्त मूल्यमापनात ६० रुपयांची (३० रुपयांची बीज गीत व ३० रुपयांची भूमिती) एकाच गीत परीग घेऊन त्यात मिळालेल्या रुपयांचे रूपांतर २० रुपयांत रावेत तसेच प्रत्येक सत्रात बीज गीत व भूमिती मिळून ६० रुपयांचे दृहपाठ घेऊन त्यात मिळालेल्या रुपयांचे रूपांतर १० रुपयांत रावेत. अशा तर्फेने चाच गीत दृहपाठ मिळून ३० रुपयांत अंतर्त मूल्यमापनाचे म्हूऱून प्रत्येक सत्रात धरावेत. दोन्ही सत्रात फिरान १५० पैसे गीत मिळालेल्या रुपयांची सरासरी म्हणजे वार्षिक नितल विचारात घ्यावा.

दृहपाठासाठी दिले जा रारे प्रश्न हे पाठ्यपुस्तक तील प्रत्येक घट वर आधारित असावेत. दृहपाठालजीपूर्वक तपासून विद्यार्थ्यांना जो घट विषयात उपघट समजला नसेल त्यावर उपचारात्मक अध्यापन रुन मार्दर्शन रावेत. दृहपाठ वेळोवेळी घ्यावेत. सत्राच्या शेवटी एकदम दृहपाठ देऊन नयेत.

लेपनी परीग त्यात प्रश्नपत्रिका आरा ठडा गालीलप्रमाणे राहील.

रुपयासह रुपयांतील विषयांची गीत

१.	रुपयांचे ७ उपप्रश्न देऊन त्यापैकी ६ सोडव	६	७
२.	रुपयांचे ६ उपप्रश्न देऊन त्यापैकी ५ प्रश्न सोडव	१०	१२
३.	रुपयांचे ५ उपप्रश्न देऊन त्यापैकी ४ सोडव	१२	१५
४.	रुपयांचे ४ उपप्रश्न देऊन त्यापैकी ३ सोडव	१२	१६
५.	रुपयांचे ५ उपप्रश्न देऊन त्यापैकी ४ सोडव	२०	२५
एकूण रुपयांतील विषयांची गीत		६०	७५

प्रश्नपत्रे त २७ उपप्रश्नांपै १ २२ उपप्रश्न विद्यार्थ्यांनी सोडवायचे आहेत.
उद्दिष्टानुसार जु विभांगी पुढीलप्रमा ओरा राहील.

बीज गत	भूमिती
ज्ञान	१५%
आलन	१५%
उपयोजना	६०%
ैशल्य	१०%

प्रश्नपत्रे त एक, दोन तरी मुक्त स्वरूपाचे प्रश्न असावेत. प्रश्नपत्रे तील प्रश्न हे पाठ्यपुस्तकातील उदाहरणांशी समांतर असावेत. ठीक य पातळीचा विचार रताना उपप्रश्नांमध्ये एपे गा जास्त संलिपनांचा विचार रावा लालोल असे प्रश्न असावेत. परंतु अभ्यास, माबाहेरचा संबोध वापरावा लागार नाही याची ठळजी घ्यावी. एपे जु गांच्या प्रश्नांसाठी वस्तुनिष्ठ प्रश्न विचारू नयेत. उत्तराबरोबर पद्धती तपासली जावी अशी अपे गा आहे.

महिलांविषयक कायदे संरक्षण आणि सुरक्षितता काळाची गरज

प्रतिभा किंशन पवार

मो.क्र.८०८७७१५९८८

सानेगुरुजी हौसिंग सोसायटी,
एन-५, पारीजातनगर, प्लॉट क्र. १८१/१,
सिडको, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

महिलांवर होणारा अत्याचार, त्यांना मिळणारी असमान वागणूक, त्यांची सुरक्षितता इत्यादींसाठी शासनाने विविध कायदे केले आहेत. पण फक्त कायदे करून बदल होत नसतो, त्यासाठी समाजाचा सहभाग गरजेचा असून, महिला सक्षमीकरणासाठी समाजातील सर्व घटकांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. विकास प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग आणि त्यांचे योगदान लाभल्याशिवाय सर्वांगीण आणि सर्वसमावेशक विकास ह्यू शकत नाही.

पूर्वीच्या काही सती प्रथेसारख्या काही अनुचित प्रथा होत्या. त्या रोखण्यासाठी त्या वेळी सरकारने कायदे केले. राजा राममोहन रँय यांच्यासारख्या अनेक समाजसुधारकांनी पुढाकार घेऊन प्रबोधन केले. तेहाच ही प्रथा बंद होऊ शकली. महिलांचे प्रश्न एवढ्यावरच संपले नाहीत. हुंडा किंवा अन्य काही कारणांमुळे स्त्रीभृणहत्या करण्याचे प्रमाण मध्यंतरी मोठ्या प्रमाणात वाढले होते. पण सरकारने कायदे केल्यामुळे व समाजातील विविध घटकांनीही या कामी मोठी चळवळ उभी केल्याने स्त्रीभृणहत्येसारख्या कुप्रथेला आपण पायबंद घालू शकलो आहोत. पण तरीही या प्रश्नी आपणास कायम जागरूक राहणे गरजेचे आहे. मुलीला आपण जोपर्यंत समान समजत नाही, तोपर्यंत हा प्रश्न मुळासकट संपणे शक्य नाही. सरकारने यासाठी विविध कायदे करण्याबरोबरच 'बेटी बचाओ-बेटी पढाओ' 'माझी कन्या भाग्यश्री' सारख्या योजना हाती घेतल्या आहेत. आता या योजनांचा लाभ घेण्याबरोबरच आपल्या मुलीला सन्मान देणे आणि तिला समान वागणूक देण्याची जबाबदारी प्रत्येक पालकाची आहे.

ग्रामीण भागात आजही काही ठिकाणी मुलींना अगोदर जेवण दिले जाते, मुलींना नंतर जेवण दिले जाते. अनेक घरांमध्ये मुलाला ताजा सकस आहार दिली जातो. मुलींना बच्याच वेळा शिळे अज्ञा दिले जाते. हा भेदभाव अत्यंत चुकीचा आहे.

पालकांनी पुढाकार घेऊन हा भेदभाव दूर केला पाहिजे. त्याचबरोबर शिक्षणात मुलीला मुलांसारखीच समान संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. कारण मुलगी शिकली तर ती संपूर्ण कुटुंबाला शिक्षित करून शकते, ही बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे.

स्त्री - पुरुष समानता तत्त्व :-

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई आणि महात्मा फुले यांच्यामध्येच खन्या अर्थाने महिलेला शिक्षण मिळाले. स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व घटनेने सांगितले असले तरी स्त्रियांना आजही दुर्योग वागणुक देण्याची मानसिकता बदलेली नाही. आजही शिकलेल्या तसेच कष्टकरी बाईला प्रत्येक ठप्प्यावर संघर्ष करावा लागतो.

सरकार महिला सक्षमीकरणासाठी विविध प्रकारचे कायदे करते. अनेक योजना राबवते. मात्र त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक इच्छाशक्ती किंबहुना यंत्रणाच अपुरी पडते.

सक्षम महिला :-

बेटी बचाओ बेटी पढाओ अशी केंद्राची योजना आहे देशातील कोणत्याही शहरतील महिला अत्याचाराची टक्केवारी पाहता ही योजना वरकरणी मोठी वाटते, कौटुंबिक हिंसाचार, वेठबिगारी आली बालविवाह, आत्महत्याग्रस्त, शेतकऱ्यांच्या, विधवांचा प्रश्न आजही सुटलेला नाही. कायदयाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी झाली पाहिजे. तरच काही अंशी परिस्थिती बदलू शकते.

कायदयाची अंमलबजावणीची गरज :-

महिला सुरक्षेबाबत समाजात आणि सरकारी पातळीवर देखील जागृती वाढत आहे. 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' अभियान असो किंवा महिलांसाठी बनविलेल्या हेल्पलाईन्स, प्रशासन दक्ष हौलागले आहे. महिलांना समान संधी मिळविण्यासाठी समाजात अजुन जागरूता निर्माण होणे गरजेचे आहे.

कायदा शोषितांपर्यंत पोहचतो त्याचवेळी त्याला खरा अर्थ प्राप्त होतो. सरकारी योजना भरपुर आहेत परंतु त्यांचा फायदा तळागाळातील महिलांना झाला पाहिजे. यासाठी प्रशासन तत्पर बनवण्याची गरज आहे. पुरुषवर्गाचे सहकार्यही तितकेच महत्वाचे आहे.

लिंगभेदभाव :-

आजच्या युगातील स्त्री ही सर्वच क्षेत्रात आघाडीवर असतानादुसऱ्या बाजुला तिच्यावरील अत्याचार वाढताना दिसत आहे. अगदी वर्तमानपत्र उघडताच हुंडाबळी, कौटुंबिक हिंसाचार, - लैंगिक अत्याचार, विनयभंग अशा बातच्या वाचायला मिळतात.

विशिष्ट वर्ग सोडता महिलांवरील होणारे अत्याचार स्त्रीची स्व जाणीव नष्ट करत आहेत. समाजाचा महिलांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन, पुरुषांच्या तुलनेत मिळणारी दुर्योग वागणुक वैद्यकीय सुविधा राजकीय, समाजिक हस्तक्षेप आदी कारणांमुळे स्त्रीला विकास साधण्यासाठी वेळ लागत आहे. कुटूंब व समाजाने लिंग भेदभाव दुर करावा.

महिलांविषयक कायदे :-

भारतीय राज्य घटनेच्या कलम १४ नुसार कायद्यासमोर सर्व समान आहेत. कलम १५ नुसार धर्म, जात, लिंग भेद करता येत नाही. तर कलम १६ नुसार सर्वांना विकासाच्या समान संधी मिळतात. राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्व कलम ३८, ३९, ३९ (अ) आणि ४२ नुसार समाजातील

विषमता दूर करून जनतेच्या कल्याणासाठी (स्त्री, पुरुष, बालके) न्याय व्यवस्था निर्माण करणे आपणा सर्वांची गरज आहे. कायद्याने महिलांना विविध बाबतींत संरक्षण दिले आहे.

गर्भलिंग निदान प्रतिबंधक कायदा :-

गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व गर्भलिंग निदान प्रतिबंधक कायदा १९९४ (सुधारीत २००३).

वैद्यकीय गर्भपाताचा कायदा १९७१ :-

(सुधारीत २००३)

या कायद्यानुसार १९७१ सालापासून स्त्रियांचा गर्भपाताचा अधिकार देण्यात आला आहे. गरोदरपणाच्या १२ आठवड्यांपर्यंत सरकारमान्य गर्भपात केंद्रामध्ये खालील पाच कारणांसाठी गर्भपाताची सेवा देता अगर घेता येते.

- गरोदर महिलेच्या जीवितास धोका असेल तर.
- गरोदर महिलेल्या शारीरिक अगर मानसिक आरोग्यास गंभीर स्वरूपाचा धोका असल्यास.
- अतिप्रसंगामुळे अस्तित्वात आलेली गर्भधारणा असल्यास.
- जन्माला येणाऱ्या बाळामध्ये शारीरिक, मानसिक, गंभीर स्वरूपाचे अंपगत्व येण्याची शक्यता असल्यास.
- कुटूंब नियोजनाची साधने अयशस्वी ठरल्यास.

माफेत आणि सत्कीच्या शिक्षणाचा हक्क २००९ :-

६ ते १४ वयोगटातील मुलामुलींच्या मोफत व सत्कीच्या शिक्षणासाठी हा कायदा पारीत करण्यात आला. कायद्याच्या कलम ३ नुसार भारतातील ६ ते १४ वयोगटातील बालकांना जवळच्या शाळेत मोफत व सत्कीचे शिक्षण घेण्याचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे.

अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा :-

अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा १९५६ मध्ये २५ हून अधिक कलमे आहेत.

बालकामगार प्रतिबंधक कायदा - १८४ :-

या कायद्यानुसार १४ वर्षाखालील बालकांना कामावर ठेवणे गुन्हा आहे. बाल कामगारांना कामावर ठेवणाऱ्यांना कलम-३ नुसार ३ महिन्यापेक्षा जास्त आणि १ वर्षापर्यंत शिक्षा आणिरु. १०,००० ते ५०,०००/- रुपयांपर्यंत दंडाची शिक्षा होऊ शकते.

कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांचा लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा :-

कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांचा लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा (प्रतिबंध, मनाई व न्याय निवारण) कायदा २०१३ (विशाखा गाईडलाईन्स).

विनयभंग :-

भारतीय दंड संहिता ३५४ नुसार लज्जा उत्पन्न करणारे वर्तन करणे आणि स्रीला मानहानीकारक वाटेल असे बोलणे.

जातपंचायतीबाहेर वाळीत ठाकणे :-

सदर गुन्हा दखलपात्र असून जात पंचायती विरुद्ध भारतीय दंड संहिता कलम १२० (ब) नुसार पुर्वनियोजित कटकारस्थान कलम - ५०३ आणि कलम-३४ नुसार एकाच उद्देशाने, कलम-५३ (अ), कलम - ३८६ नुसार दहशत निर्माण करणे, कलम ३८९ नुसार भीती दाखविण्याविरोधात गुन्हा दाखल होतो.

हुंडा प्रतिबंधक कायदा :-

हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ च्या कलम ३ नुसार हुंडा घेणाऱ्यास ५ वर्ष सक्त मजुरी आणि १५,०००/- पर्यंत दंडाची शिक्षा आहे.

बालकांचे लैंगिक शोषण प्रतिबंधक कायदा - २०१२ :-

कोणत्याही प्रकारच्या नैसर्गिक किंवा अनैसर्गिक पृथक्तीने लैंगिक वर्तन करायला मुलामुलींना भाग पाडणे यासाठी ७ वर्षे सक्तमुजुरी ते जन्मठेपेची शिक्षा आहे.

कौटूंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण :-

कौटूंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम-२००५ हा कायदा दिनांक २६/१०/२००६ पासून अमलात आला आहे. त्यानुसार एखादी कृती महिलेच्या मानसिक किंवा शारीरिक आरोग्यास, सुरक्षिततेस, जीवितास, अवयवास, कल्याणास धोकादायक, अपायकारक किंवा उपद्रवी असेल. किंवा तसे करण्याकडे कल असेल आणि ज्यामध्ये महिलेचा शारीरिक, लैंगिक, तोंडी भावनिक किंवा आर्थिक दुरुपयोग होत असेल, अशाप्रकारचे मानहानी करणारे किंवा महिलेच्या प्रतिष्ठेवर इतर मार्गानी अतिक्रमण करणारे कृत्य, अपमानकारक उपहासात्मक विशेषकरून मूल नसल्यामुळे किंवा मुलगा नसल्यामुळे किंवा आर्थिक प्राप्ती मिळत असेल किंवा त्यास असेल त्यास हानी पोहोचेल अशा गोष्टींचा कौटूंबिक हिंसाचाराच्या व्याख्योत समावेश आहे. महिला किंवा महिलेच्या नात्यातील व्यक्तीस हुंड्याची मागणी, इतर मिळकत किंवा मौल्यवान वस्तू मिळवण्याकरीता केलेले कृत्य महिलेसाठी हानिकारक, वेदनाकारक किंवा त्रासदायक स्वरूपाचे व धमकी देण्याचा उद्देशाने केलेल्या कृत्याविरोधात गुन्हा दाखल करता येतो.

समारोप :-

विविध विभागातील योजनामध्ये महिलांना समान न्याय मिळण्याच्या दृष्टीने शासनाने 'जेंडर बजेटिंग' सारखा महत्वाचा विषय हाती घेतला आहे. त्यामुळे राज्यात कोणतीही योजना राबवताना त्यात महिलांचा सहभाग व त्यांच्या गरजा लक्षात घेतल्या जाणार आहे. येत्या काळात जेंडर बजेटिंग हा फार महत्वाचा विषय ठरेल. विकासाची धोरणे आखताना त्याची फळे महिलांपर्यंत पोहोचवणे हाच याचा प्रमुख उद्देश आहे.

महिलांच्या सक्षमीकरणात येणाऱ्या समस्या आणि आव्हानांचा अभ्यास

सुधा किशन पवार

(M.Sc., M.Ed., SET (Education))

Email : sudhachavanr@gmail.com

मो.क्र.८१६९५५५७४

प्रस्तावना :

सक्षमीकरण म्हणजे काय? प्रश्न प्राथमिक मुलभूत पण; अत्यंत महत्त्वाचा वाटतो. सक्षमीकरण ही बहुआयामी प्रक्रियात्मक, सृजनशील, प्रवाही संकल्पना आहे. कोणत्याही, समाजघटकाचा, समाजामान्यता, प्रतिष्ठ, स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय मिळवून देण्यासाठी, तसेच समाजातील विषमता, दारिद्र्यता लिंग, वर्ग, वंश, धर्म इत्यादी प्रकारचे भेद तसेच जातीभेदाचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी जी क्षमता त्या अपेक्षीत शोषित समाज घटकात आणावी लागते ते म्हणजे सक्षमीकरण, असे मला वाटते मग तो समाज घटक अस्पृश्य, दलित पिडीत आदिवासी किंवा महिला कोणीही असो।

संशोधनाची गरज :-

आज आपण पाहतो, केंद्र सरकार व राज्य सरकारने महिलांना सक्षमीकरणासाठी विविध अन कायदे व योजनांची निर्मिती केली आहे आणि त्यांची अंमलबजावणी देखील झाली. परंतु आपल्या देशात समाजाच्या प्रत्येक स्तरावर स्त्री-पुरुष भेदभाव व प्रत्येक क्षेत्रात मागासलेपणा दिसून येतो, सामाजिक सहभाग असो राजकीय सहभाग, आर्थिक सहभाग प्रशिक्षणाच्या बाबतीत आणि पुनरुत्पादक अगण्य विषमता काळजी या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांना दुव्यम स्थान दिले गले आहे.

आपल्या देशात स्त्रियां आर्थिक बाबतीत मागे राहील्या आहे. आर्थिकरित्या त्या सक्षम नाही तर काहीच महिला हया नोकरी व्यवसाय करतात म्हणूनच स्त्रियांना पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून आर्थिक बळ देण्याची गरज आहे कारण / त्या स्वतःशी पायावर उभे राहतील यासाठी सर्वत जास्त मार्ग म्हणजे ‘शिक्षण’ समाजातील प्रत्येक महिला सक्षम होण्यासाठी शिक्षण घेणे हा एकमेव मार्ग आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये :-

- १) महिला सक्षमीकरणाची गरज जाणून घेणे.
- २) नवी मुंबई येथील महिला सक्षमीकरण बाबत जाणीव जागृतीचे मुल्यमापन करणे.
- ३) महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा विश्लेषण करणे.
- ४) महिला सक्षमीकरण विषयक शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे.
- ५) महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गात येणाऱ्या अडथळे ओळख करून घेणे.
- ६) प्राप्त निष्कर्षावर प्रकाश टाकून उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच शोध निबंधाच्या संदर्भात तथ्य माहिती संकलनासाठी मासिके, विविध संशोधनपर लेख संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रे यासारख्या दुर्यम स्रोताचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधकाने निष्कर्ष :-

- १) महिला सक्षमीकरण या संकल्पनेचा थोडक्यात आढावा घेतला असता खालील निष्कर्ष काढता येतील.
२) सद्यस्थितीत महिलांच्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलत असून स्त्री पुरुषामधील विषमता कमी होत असल्याचे दिसून येते.
३) विविध क्षेत्रातील महिला विविध पदांवर नोकरी करीत असून दिवसेंदिवस त्यांचे प्रमाण वाढत आहे.
४) राजकारणातही महिलांचा सहभाग वाढल्याचे दिसून येते.
५) अजूनही महिलांमध्ये अपेक्षीत असे सक्षमीकरण झाले असल्याचे दिसत नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे निरक्षरता, पारंपारिक मानसिकता व दारिद्र्य हे प्रामुख्याने अडथळे असल्याचे दिसुनयेते.

उपाय :

- १) महिलांमध्ये प्रभावीपणे जागृती निर्माण करणे.
- २) महिलांचे उच्चशिक्षणातील प्रमाण वाढवणे गजरेचे आहे.
- ३) पुरुषांची मनोवृत्ती बदलण्यासाठी स्त्री-पुरुष समानतेचे त्यांच्या मनावर बिंबवण्यासाठी विशेष कार्यक्रम आयोजीत केले पाहिजे.
- ४) महिलांना त्यांच्या घटनात्मक अधिकारांची जाणीव करून देण्यासाठी विशेष प्रक्षेपण.

महिला सक्षमीकरणानी येणारे अडथळे (Hindrances) पूर्वीच्या काळापासून तर आज पर्यंत महिलांच्या सजगीकरणात स्त्रीपुरुष, असमानता, काही मुख्य अडथळे दिसून येतात

शिक्षणाचा अभाव

स्त्री-भृणहत्या

आर्थिक अडथळे,

कौटूंबिक जबाबदारी

आव्हान स्विकारण्याची क्षमता कमी,

कमी महत्त्वाकांक्षी सामाजिक स्थान

हुंडाबळी

बालविवाह

महिलांवरील अत्याचार (दृष्टव्य)

महिला सक्षमीकरणची गरज :- आजही स्त्रिया मुलभूत सुविधांपासून वंचित राहील्या आहे.

- निर्दर्शन जनता अभाव
- बाहेर जाण्याची स्वतंत्र नाही
- शिक्षण घेणे
- उदयोग / उत्पादक क्षमता विकास
- समाजात स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी सूट घरगुती हिंसा.
- महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी खालील मार्गाचा अवलंबं :
 - शिक्षणाविषयी, निर्णय क्षमतेचा विकास स्व स्वयं- मदत गट महिलांना कमीत कमी पुरविलेल्या जाळ्यात जसे पोषक आहार, आरोग्य सॅनिटेशन इ. सर्वात महत्त्वाचे समाजाचा स्री कडे पाहण्याची मानसिकतेत बदल झाला पाहीजे. याहिलांना त्यांच्या क्षेत्रात विकसित होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले गेले पाहिजे.
 - महिला सक्षमीकरण : शासकीय योजना भारतात महिलांच्या सक्षमीकरणसाठी शासकीय योजनाची सुरुवात १९५४ पासून झालेली परंतु त्या अंमलात मात्र १९७४ पासून आले. भारत सरकार ने एकुण ३४ योजनांची तरतूद केली आहे. हया योजना वेगवेगळ्या विभागातील स्त्रियांसाठी आहेत त्यातल्या नाही योजना विभागातील स्त्रियांसाठी आहेत त्यातल्या काही योजना खालील प्रमाणे
 १. राष्ट्रीय महिला कोष (आर.एम.के.) १९९२-१९९३.
 २. महिला समृद्धी योजना (एम.एस.वाय.) ऑक्टोबर १९९३.
 ३. स्वयंसिद्ध योजना
 ४. स्व-शक्ती गट
 ५. स्टेप
 ६. स्वावलंबन
 ७. सेवेत असणाऱ्या महिलांसाठी हॉस्टेल
 ८. धनलक्ष्मी
 ९. इंदिरा महिला केंद्र
 १०. महिला समिती योजना
 ११. एन.जी.ओ. क्रेडीट स्कीम इति आदी.

तसेच असेही दिसून येते की, काही महिलांची कार्यक्षमता देखील कमी आहे. कारण त्यांचा आहार कमी व काम जास्त करावे लागते. म्हणून आरोग्या दृष्टिकोनातून महिलांना सक्षम केले पाहिजे. दूसरी समस्या म्हणजे कामाच्या झिकाणी होणारा मानसिक कुचंबना, बलात्काराच्या घटना, किडनॅपिंग, हुंडापद्धती इत्यादी म्हणून महिलांचे सक्षमीकरण हे सर्व क्षेत्रात होणे गरजेचे आहे जेणे करून ती स्वतःचे संरक्षण करू शकेल व स्वतःची पवित्रता, प्रतिष्ठ सिद्ध करू शकेल.

महिला सक्षमीकरण आव्हाने :-

महिलां सक्षमीकरण यशस्वी होण्यासाठी ही प्रक्रिया आपल्या समोरील काही आव्हाने पार पाडावी लागतात.

ज्यात महिलांचे अधिकार त्यांना सहज मिळतील

- शिक्षण संधी
- आरोग्य व सुरक्षितता
- व्यावसायिक असमानता
- नैतिकता आणि असमानता
- घरात असमानता (कामाच्या विभागणीमध्ये असमानता)
- भारतीय संविधानिक :- महिला सक्षमीकरण
- भारतीय संविधान (राज्यघटना) : भाग तीन समानतेचा
- हक्क अनुच्छेद १४ : कायदयापुढे समानता राज्य कोणत्याही व्यक्ती भारताला राज्यक्षेत्रात कायदयापुढे समानता अथवा कायदयाचे समान संरक्षण साकारणार नाही.
- अनुच्छेद १५ :- (१) धर्म, वंश जात, लिंग किंवा जन्मस्था या कारणावरून भेदभाव करण्यास मनाई.
- अनुच्छेद १५ (३) मध्ये महिला आणि बालकांसाठी विशेष तरतूदी आहेत.
- अनुच्छेद १६ - राज्यातील प्रत्येक नागरिकाचा नियुक्ती संबंधीत नोकरी व्यवसाय संबंधीत समान संधी असणार यात धर्म वंश जात लिंग, निवास, जन्मस्थान यामुळे कोणतीही अपात्र राहणार नाही.

आणि महिला सक्षमीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे जी महिलांबाबतीत होणाऱ्या अन्याय अत्याचार विरुद्ध मार्गदर्शन करते. एहिला सक्षमीकरण या संकल्पनेत महिलांनी अत्याचार, शोषण, भीती, भेदभाव आणि परंपरांगत चालत आलेली पुरुषी वर्चस्वाची संरचनेतील तिच्या होणारा मानसिक शारीरिक छळ या सर्व गोष्टी झुगारून महिलांना मोकळा श्वास घेता यायला हवे.

भारत लिंग दर पाहिला तर असे दिसूनयेते की पुरुषांची लोकसंख्या ही स्त्री लोकसंख्येपेक्षा जास्त आहे. तसेच सामाजिक स्तर बाबत बोलायचे तर स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व ठिकाणी समाजात स्थान मिळत नसलेले दिसून येत आहे. परदेशात मात्र स्त्रीयांना पुरुषाच्या बरोबरीने अधिकार व सामाजिक स्थान दिलले दिसून येते. परंतु आपल्या देशात लिंग भेदभव स्त्री पुरुष विषमता आजही दिसून येते. विरोधाभास परिस्थिती दिसून येत आहे. एकीकडे स्त्री ला देवी देवता, मानुन पुजा केली जाते तर दूसरीकडे त्यांना गुलाम समान म्हणून वागणूक दिली जाते.

पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्याचे अध्ययन

गणेश विठ्ठलराव बोधपो

इतिहास विभाग,

मो.न. ९७३०११९९३२

Email ID :

bodhane ganesh.2012@gmail.com

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक, सामाजिक तसेच आर्थिक क्षेत्रातील ज्या महान व्यक्तींनी योगदान दिले आहे. त्यापैकीच एक पंजाबराव देशमुख हे होय. पंजाबराव देशमुख यांनी राजकीय, शैक्षणिक, सामाजिक तसेच आर्थिक क्षेत्रात अत्यंत महत्वाचे कार्य केले आहे. त्यांनी केलेल्या सर्व कार्यात त्यांचे कृषी क्षेत्रातील कार्य विशेष उल्लेखनीय ठरते. शिक्षण क्षेत्रातील कार्यामुळे त्यांना भारतीय कृषी कांतीचे उद्गाते म्हणून संबोधले जाते. पंजाबराव देशमुख यांचा जन्म २७ डिसेंबर १८९८ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील पापळ येथे शेतकरी कुटुंबात झाला. पंजाबराव देशमुख १९५८ मध्ये अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष झाले. त्यांच्यातील अचुक दृष्टी, कर्तव्यबुध्दी आणि साहसी वृत्ती अतिशय गौरवास्पद आहे. सार्वजनिक शिक्षण स्वस्त व सुलभ करणे हा त्यांचा कौन्सिलचे अध्यक्ष असतानाचा पहिला उपक्रम होता. त्यासाठी त्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले. पंजाबराव देशमुखांनी शिक्षणासंबंधी इतर काही निर्णय घेतले. माणसशास्त्राच्या दृष्टिकोणातून स्त्रियांना शिक्षिका नेमण्याचा उपक्रम त्यांनी सुरू केला. पंजाबराव देशमुख लहानपणापासूनच कुशाग्र बुध्दीचे व हुशार असल्यामुळे त्यांनी खुप शिकावे, मोठे व्हावे अशी त्यांच्या आईवडिलांची इच्छा होती.

पंजाबराव देशमुख यांचे प्राथमिक शिक्षण पापळ येथे झाले. हायस्कूलचे शिक्षण अमरावती येथे झाले. त्यांनी अमरावतीच्या हिंदू हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेतला. नंतर महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्यासाठी विद्येचे माहेरघर असलेल्या पुणे शहरातील फर्गुसन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. हा कालखंड समाजसुधारकांचा होता. पुणे येथील कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असताना त्यांनी अनेक समाजसुधारकांना जवळून पहिले विविध जातीचे, प्रांतातील तरूण शिक्षणाच्या उद्देशाने पुणे येथे राहू लागले. भाषिक वा सांस्कृतिक अस्मितांची घुसळण विद्यार्थीवर्गात होत होती. हा सर्व अनुभव पंजाबरावांनी घेतला. त्यांचा विद्यार्थीदेशेतच शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणेकडे कल झुकु लागला.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. पंजाबराव देशमुख यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
2. पंजाबराव देशमुख यांच्या आर्थिक सुधारणांचा शोध घेणे.
3. पंजाबराव देशमुख यांच्या सामाजिक सुधारणांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध लेख हा पूर्णतः द्वितीयक तथ्य सामुग्रीवर आधारलेला आहे. तथ्य संकलनासाठी प्रस्तुत अध्ययनाच्या अनुषंगाने प्रकाशित झालेल्या संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेण्यात आला आहे. याचबरोबर शोधप्रबंध, मासिके, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा उपयोग हा तथ्य संकलनासाठी करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्ये :

पंजाबराव देशमुख यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी पुढीलप्रमाणे योगदान दिले आहे.

सक्तीचे शिक्षण :

अमरावती जिल्ह्याचे १९२८ मध्ये जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष झाले. सार्वजनिक शिक्षण स्वस्त व सुलभ करणे हा त्यांनी कौन्सिलचे अध्यक्ष असतानी पहिला उपक्रम राबवला. यासाठी त्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले. प्राथमिक शिक्षणासाठी जिल्हा कौन्सिलच्या उत्पन्नात वाढ करणे आवश्यक होते. त्यासाठी विरोधकाचा सामना करून त्यांनी जनतेकडून घेतल्या जाणाऱ्या करात १८ पैशावरून २७ पैशात वाढ केली. या निर्णयामुळे अमरावती जिल्हा कौन्सिलच्या उत्पन्नात ५५ हजार रुपयांची वाढ झाली. या पैशातून प्राथमिक शिक्षणाची १०० केंद्रे जिल्ह्यात उघडण्यात आली आणि ११ वर्षांपर्यंतच्या मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. पंजाबराव देशमुखांनी शिक्षणाशी संबंधी इतर काही निर्णय घेतले. मानसशास्त्राच्या दृष्टिकोणातुन स्त्रियांना शिक्षिका नेमण्याचा उपक्रम त्यांनी सुरू केला.

श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना :

बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता यावे यासाठी पंजाबराव देशमुख यांनी १ जुलै १९३२ रोजी अमरावती येथे श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. पंजाबराव देशमुख यांनी अमरावती येथे या संस्थेद्वारे शिवाजी हायस्कुल या शाळेची स्थापना केली होती. या एका शाळेवर पंजाबराव देशमुख समाधानी नव्हते. त्यांना शिक्षण खेड्यापाड्यातल्या गरीब—दलितापर्यंत न्यायचे होते. त्यामुळे त्यांनी संस्थेद्वारे ग्रामीण भागात शाळा केल्या. पंजाबरावांनी संस्थेतर्फे विदर्भात शाळा—महाविद्यालये सुरू केली. या संस्थेने नवीन शाळा सुरू करण्याबरोबर आर्थिक संकटात सापडलेल्या शाळा ताब्यात घेऊन चालविण्याचे धोरण स्वीकारले. वन्हाडात अनेक ठिकाणी आधीपासून सुरू असलेल्या शाळा, नॅशनल कॉलेजसारखी कॉलेज देखील संस्थेला जोडून घेतली. इ.स. १९४८—४९ या दोन वर्षात या संस्थेने अकोट, यवतमाळ, तेल्हारा, नांदूर आणि नागपूर या शहरामध्ये नव्या शाळा सुरू केल्या. १९४८ या वर्षी वर्धा येथील मॉडेल हायस्कुल आणि मुर्तिपूजापूरचे गाडगेबाबा हायस्कुल इ.स. १९४७ मध्ये मोर्शी येथील शिवाजी हायस्कुल या शाळा आर्थिक संकटात सापडल्या होत्या. या शाळा शिवाजी संस्थेला जोडण्यात आल्या. बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्याकारणाने ते शिक्षण घेवू शकत नव्हते. त्यांना शिक्षण घेता यावे म्हणुन पंजाबरावांनी या संस्थेद्वारे वसतिगृह सुरू केले. त्यामुळे बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांची उच्च शिक्षणाची सोय झाली.

स्त्री शिक्षण :

पुरोगामी विचाराच्या पंजाबराव देशमुख यांचा स्त्री शिक्षणाकडे विशेष कटाक्ष होता. वन्हाडातील बहुसंख्य घरामधील मुली मात्र चार भिंतीच्या आत बंदिस्त होत्या. त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षण हे प्रभावी साधन ठरू शकते. हे पंजाबरावांनी ओळखले होते. त्यामुळे त्यांनी स्त्री शिक्षणाच्या कार्याला सुरुवात केली श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेने वरूडला ‘पार्वतीबाई धर्माधिकारी’ कन्याशाळा स्थापन करून स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात पहिले पाऊल टाकले. यानंतर इ.स. १९५२ मध्ये त्यांनी कस्तुरबा कन्या शाळा अमरावती येथे सुरू केली. या शाळेतुन अमरावती शहरातील मुली शिक्षण घेत होत्या. पंजाबराव देशमुख यांचा भर ग्रामीण भागातल्या शिक्षणावर अधिक होता. खेड्यापाड्यातील मुलींना शिक्षण घेता यावे आणि त्यांच्या निवासाची व्यवस्था व्हावी म्हणून इ.स. १९५३ मध्ये पंजाबरावांनी श्रद्धानंद वसतिगृहाची कन्या शाखा स्थापन केली.

लोकविद्यापीठ :

बहुजन समाजाला शिक्षणाच्या अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी शिवाजी संस्थेने शाळा—महाविद्यालयाचे सुरू केली होती, पण पंजाबराव देशमुख यावर समाधानी नव्हते. त्यांच्या

डोळ्यासमोर कष्टकरी समाज होता. या समाजातील मुळे अजुनही शिक्षण घेत नव्हती. समाजाला मोठा वर्ग शेती व्यवसाय करीत होता. समाजाला बहुजनभिमुख शिक्षण देण्यासाठी पंजाबराव देशमुख यांनी श्री शिवाजी लोकविद्यापीठाची स्थापना केली. ३० सप्टेंबर १९५० या दिवशी तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्या हस्ते या विद्यापीठाचे उद्घाटन केले. लोकविद्यापीठाचे कुलगुरु म्हणून डॉ. ज्वालाप्रसाद यांना नेमले. या विद्यापीठामध्ये लोकाभिमुख उपक्रम राबविण्यात आले. मैट्रीकपर्यंत शिक्षन शकलेल्या किंवा मैट्रिक नापास झालेल्या तरूणांना उच्च शिक्षणाची संधी देणे ही कल्पना तेव्हा क्रांतिकारक होती. त्यांनी शेतकरी, मजूर, कामगार या वर्गांच्या शिक्षणावर भर दिला होता. त्यांना काम करून नोकरी शिक्षण घेता येईल, अशी योजना या लोकविद्यापीठाने केली होती.

वसतिगृहे :

माध्यमिक, तांत्रिक व उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध असुनही खेड्यातील अनेक विद्यार्थ्यांना या संधीचा फायदा घेता येत नाही हे पंजाबरावांना जाणवले. शहरात त्यांच्या राहण्या—जेवणाची सोय होत नाही. शिवाय गरीबी व काही वेळा जात यामुळे अडचणी निर्माण होतात. हे त्यांच्या लक्षात. ती समस्या दूर करण्यासाठी वसतिगृहाची निर्मिती करण्याचे धोरण त्यांनी आखले. इ.स. १९२७ मध्ये पंजाबरावांनी ‘श्रद्धानंद छात्रालय’ हे वसतिगृह अमरावती येथे सुरु केले. ब्राह्मणेतराच्या चळवळीच्या जाणीव जागृतीतुन उदयाला आलेली काही वसतिगृह वन्हाडात अनेक ठिकाणी सुरु झाली होती. ही वसतिगृह जातीविशिष्ट असत. विशिष्ट जातीच्या मुलांशिवाय इतर जातीच्या मुलांना तिथे प्रवेश नसे, पण पंजाबराव देशमुखांच्या श्रद्धानंद वसतिगृहाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे स जातीजमातीच्या मुलांना तेथे प्रवेश होता. जातिभेद नष्ट करणे हे पंजाबरावाचे स्वर्ज होते. त्या दिशेने त्यांनी प्रयत्न केले. वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांना जातिभेद निर्मुलनाचा धडा पंजाबरावांनी दिलाच पण त्याबरोबर त्यांनी राष्ट्रवादी विचारांचे संस्कारही केले. इ.स. १९४२ च्या ‘चले जाव’ चळवळीत वसतिगृहाच्या विद्यार्थ्यांनी करावयास भोगला. पंजाबराव यांनी आपल्या संस्थेच्या बहुतेक शाळा—महाविद्यालयांना वसतिगृह सुरु केली. खेड्यातील मुलांना शहरातील शाळेत येण्याजाण्यासाठी फार कष्ट उपसावे लागत, याची जाणीव त्यांना होती. त्यामुळे त्यांना वसतिगृहाचे महत्त्व फार वाटत होते. आजही संस्थेची २९ वसतिगृहे सुरु आहोत.

पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकर्यांसाठी केलेले कार्य :

शिक्षण आणि शेती ही पंजाबरावांची कार्यक्षेत्रे होती. या दोन्ही क्षेत्रात आधुनिकतेचे मूल्य प्रस्थापित करण्यासाठी पंजाबरावांनी आयुष्य वेचले. त्यांची बांधिलकी भारतातल्या सर्वसामान्य जनतेशी होती. या सर्वसामान्य जनतेतील लोक व्यवसायाने शेतकरी होते. आधुनिकतेची कास धरल्याशिवाय या वर्गाचा विकास होणार नाही, हे त्यांनी ओळखुन शेतकरी व शेती सुधारणेच्या कार्याला सुरुवात केली.

शेतकरी संघाची स्थापना :

शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या पंजाबराव देशमुख यांना शेतकर्यांच्या अपार दुःख आणि दारिद्र्याची चांगलीच माहिती होती. अज्ञान मागासलेपणा व व्यसनांनी शेतकरी वेढला गेला होता. याची जाणीव पंजाबराव देशमुखांना होती. शेतीप्रधान देशात शेतकर्यांची ही चाललेली उपेक्षा हेच देशाच्या च्वासाचे खरे कारण आहे, हे त्यांच्या दुरगामी विचारांना कळत होते. शेतकर्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली पाहिजे, त्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी एखादी संघटना असावी, असे त्यांना वाटत होते, त्यामुळे त्यांनी इ.स. १९२७ मध्ये ‘शेतकरी संघाची स्थापना केली. या संघात सर्व जातीमध्ये कार्यकर्ते होते. पंजाबरावांनी आपल्या पक्षाच्या विचारसरणीसाठी ‘महाराष्ट्र केसरी’ हे वृत्तपत्र सुरु केले. या

संघाद्वारे प्रचार सभा घेतल्या. शेतकऱ्यांच्या अडचणी समजावृन दूर करण्याचा प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांच्या मालांना योग्य भाव मिळावा यासाठी या संघाद्वारे पंजाबरावांनी अखेरपर्यंत कार्य केले.

जपानी पध्दतीने भात शेती :

पंजाबराव देशमुखांनी इ.स. १९५२ मध्ये कृषी खात्याची सुत्रे हाती घेतली. तेव्हा भारतात अन्नधान्याचा प्रचंड तुटवडा होता. भारतात सर्वाधिक उत्पादन भाताचे होते. ते कृषिमंत्री असताना अन्नधान्य तुटवडा भरूण काढण्यासाठी भारताच्या उत्पादन वाढीसाठी जपानी पध्दतीने प्रयोग केला. या प्रयोगाची शेतकऱ्यांना माहिती देण्यासाठी २५६ केंद्रावर जपानी भात प्रयोग दाखविले जात होते. त्याशिवाय खाजगी शेतावर प्रयोग सुरू केले. अशी खाजगी १९००० प्रयोग केंद्रे भारतात स्थापन केली. शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी ६३४ प्रशिक्षण केंद्राची सुविधा उपलब्ध करूण दिली. याचा परिणाम म्हणजे भारतीय शेतकऱ्यांचे उत्पादन कितीतरी पटीने वाढले. भात या एकाच पिकाच्या उत्पादनात वाढ करून पंजाबराव देशमुख थांबले नाहीत. गहू, ज्वारी, कापुस, भूईमुग इत्यादी पिकांचे उत्पादन वाढविण्याचे प्रयत्न पंजाबराव देशमुखांनी कृषिमंत्री असताना केले. शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारावी म्हणून शेतीला जोडधंदा करण्याचे त्यांनी शेतकऱ्यांना सुचविले. कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय आणि मत्स्योपादन हा शेतीला जोडधंदा करण्याचे त्यांनी सांगितले. थोडक्यात भारतीय शेतकऱ्यांचे शेती करण्यासाठी आधुनिक दृष्टिकोन अंगीकारावा आणि त्यांचे भौतिक जीवन समृद्ध व्हावे, या हेतुने पंजाबरावांनी कृषिमंत्री असताना कार्य केले.

भारत कृषक समाजाची स्थापना :

शेतकऱ्यांची गरीबी, अज्ञान मागासलेल्या याची जाणीव पंजाबराव देशमुखांना होती. शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेमुळे देशाचा विकास होत नाही. तेव्हा त्यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी, त्यांच्या अडचणी सोडविण्यासाठी ७ फेब्रुवारी १९५५ रोजी भारत कृषक समाजाची स्थापना केली. दिल्ली येथे भारत कृषक समाजाचे मुख्यालय उभारण्यात आले. शेतीसंबंधी शेतकऱ्यांना नवनवीन प्रयोगाची माहिती देणे. शेतकऱ्यांना आधुनिक पध्दतीने शेती करण्याचे शिक्षण देणे. शेतकऱ्यांसाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय कृषी धोरण तयार करणे. देशाला सर्व राज्यातील व परदेशातील शेतकऱ्यांच्या भेटीची संधी प्राप्त करणे. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक प्रश्नांचा विचार करणे. याचबरोबर कृषिविषयक प्रदर्शन, चर्चासत्रे संमेलने आयोजित करणे. अशा स्वरूपाची उद्दिष्ट्ये ही भारत कृषक समाजाची होती.

पंजाबराव देशमुख यांचे अस्पृश्यता निवारणासंबंधी कार्य :

अस्पृश्यता ही भारतीय समाजाला लागलेली कीड आहे. ही जातीयता पंजाबराव देशमुख यांना मान्य नव्हती. जातीअंताची चळवळ पंजाबराव देशमुख यांनी स्वतःपासूनच सुरू केली. त्यासाठी त्यांनी २६ नोव्हेंबर १९२७ रोजी मुंबई येथे प्रार्थना मंदिरात विमलबाई वैद्य या सोनार जातीच्या मुलीशी आंतरजातीय विवाह केला. अमरावती येथील अंबादेवीच्या मंदिरात दर्शनासाठी अस्पृश्य भक्तांना प्रवेश नव्हता. हा अस्पृश्यावरील अन्याय होता. अस्पृश्यावरील अन्याय दूर करण्यासाठी त्यांनी समाजात जनजागृती सुरू केली. अंबादेवी मंदिर प्रवेशासाठी पंजाबराव देशमुखांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह केला. अमरावतीचे अंबादेवी मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले झाले. मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह त्यांनी यशस्वी करून दाखविला. जातीयता नष्ट करण्यासाठी पंजाबरावांनी सहभोजन कार्यक्रम आयोजित केले. अशाप्रकारे पंजाबराव देशमुखांनी अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य केले.

निष्कर्ष :

- शिक्षणातील प्रमाण वाढविण्यासाठी तसेच सर्वांनी शिक्षण घ्यावे यासाठी पंजाबराव देशमुख यांनी जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष झाले तेव्हा सक्तीचे शिक्षणास प्राधान्य दिले. याचबरोबर त्यांनी मानसशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून स्त्रियांना शिक्षिका नेमण्याचा उपक्रम त्यांनी सुरू केला.
- शिक्षणाचे महत्व लक्षात घेऊन आणि बहुजन व गरीब घरच्या मुलांनाही शिक्षण घेता यावे यासाठी पंजाबरावांनी १ जुलै १९३२ रोजी अमरावती येथे श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. तसेच या संस्थेद्वारे वसतिगृह सुरू केले. त्यामुळे बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांची उच्च शिक्षणाची सोय झाली.
- स्त्रीयांनाही शिक्षण घेता यावे, म्हणून त्यांनी स्त्री शिक्षणाच्या कार्याला सुरूवात केली. श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेने वरूडला 'पार्वतीबाई धर्माधिकारी' कन्याशाळा स्थापन करून स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात पहिले पाऊल टाकले. तसेच यानंतर १९५२ मध्ये त्यांनी कस्तुरबा कन्याशाळा अमरावती येथे सुरू केली.
- शिक्षणाच्या संधी वाढविण्यासाठी पंजाबराव देशमुख यांनी ३० सप्टेंबर १९५० या दिवशी लोकविद्यापीठाची स्थापना केली.
- विद्यार्थ्यांच्या समस्या दूर करण्यासाठी वसतिगृहाची निर्मिती करण्याचे धोरण त्यांनी आखले. इ.स. १९२७ मध्ये पंजाबरावांनी 'श्रद्धानंद छात्रालय' हे वसतिगृह अमरावती येथे सुरू केले.
- शेतीप्रधान देशातील शेतकऱ्यांच्या अनेक समस्या आहेत. त्यांचे दारिद्र्य दूर करण्यासाठी इ.स. १९२७ मध्ये पंजाबरावांनी 'शेतकरी संघा' ची स्थापना केली. या संघात सर्व जाती—धर्मांचे लोक होते.
- पंजाबराव कायमत: अस्पृश्यतेच्या विरोधात होते. त्यांनी अस्पृश्यतेच्या निवारणासाठी कायम प्रयत्न केले असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

१. कठोरे अनिल, २०१७, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, पाचवी आवृत्ती
२. ढाले रविंद्र, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक आर्थिक विचार, नभ प्रकाशन
३. मोहिते कल्पना, २००३, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे जीवन व कार्य, शिवाजी विद्यापीठास पीएच.डी. शोधप्रबंध इतिहास विभागार्त्त सादर.
४. लोकमहर्षि भाऊसाहेब, १९९९, डॉ. पंजाबराव देशमुख गौरवग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, प्रथम आवृत्ती.

कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् विद्यार्थियों में अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का अध्ययन

डॉ. सविता सालोमन, सहा. प्राध्यापिका (शिक्षा संकाय) प्रगति महाविद्यालय, चौबे कालानी, रायपुर (छ.ग.)

हर्षा आवडे एम.एड. (प्रशिक्षार्थी) प्रगति महाविद्यालय, चौबे कालानी, रायपुर (छ.ग.)

सारांश

भाषा वह साधन है, जिसके द्वारा मनुष्य बोलकर, सुनकर, लिखकर व पढ़कर अपने मन के भावों या विचारों का आदान-प्रदान करता है। शिक्षा के क्षेत्र में अंग्रेजी भाषा का विशेष महत्व है। इंजीनियरिंग मेडिकल एम्बीए आईटी चार्टर्ड अकाउंटेंट एल एल बी बकालत कम्प्यूटर शिक्षा इनफॉरमेशन टेक्नोलॉजी जैसी सभी उच्च शिक्षा के कोर्स अंग्रेजी भाषा में होती है। इसलिए स्टूडेंट्स के लिए अंग्रेजी पढ़ना और भी अधिक जरूरी हो गया है। भारत में अंग्रेजी विषय का शिक्षण लोगों की आशा एवं शिक्षा की गुणवत्ता का प्रतीक माना जाने लगा है। विश्व की 60 प्रतिशत जनसंख्या बहुभाषीय है। भारत भी एक बहुभाषीय देश है। समें बहुत संख्या में भाषाएं एवं बोलियाँ हैं। भारत में करीब 1652 भाषा एवं बोलियाँ बोली जाती हैं। संविधान के 8वें अनुक्षेद में 22 भाषाओं को दर्शाया गया है। 87 भाषाएं प्रिंट मिडिया में एवं 71 भाषाएं आडियो मिडिया में अपनाई जा रही हैं। 47 भाषाएं विद्यालयों में पढ़ाई में प्रयोग में लाई जा रही है। प्रस्तुत शोध प्रबंध में सवनिर्मित प्रश्नावली का प्रयोग किया गया है। इस प्रश्नावली (अनुसुची) की प्रश्नों की वैधता की जांच करने के पश्चात् अनुसंधान कार्य में प्रयोग किया गया है। सांख्यिकीय विश्लेषण हेतु मध्यमान, प्रमाणिक विचलन एवं कांतिक अनुपात सांख्यिकीय का प्रयोग किया गया है। परिणाम दर्शित करते हैं कि कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्र-छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में सार्थक अंतर नहीं पाया गया। अंग्रेजी विषय के प्रति ग्रामीण एवं शहरी दोनों छात्राओं में अरुचि पाई गई।

1. भूमिका

शिक्षा मानव विकास का मूल साधन है। इसके द्वारा मनुष्य की जन्मजात शक्तियों का विकास, उसके ज्ञान एवं कला-कौशल में वृद्धि एवं व्यवहार में परिवर्तन किया जाता है और उस सभ्य, सुसंस्कृत एवं योग्य नागरिक बनाया जाता है।

हमारी राष्ट्रीय भाषा नीति स्पष्ट निर्देश देती है कि स्कूली शिक्षा में कौन सी भाषा कब शुरू की जाए कितने समय तक उसे पढ़ाया जाए किस भाषा को कैसी भाषा माना जाए और किसे विषय रूप में पढ़ाया जाए आदि इस नीति के अनुसार पहली अर्थत् मातृभाषा को अनिवार्यता 10 वर्ष पढ़ाना आवश्यक है। देशी भाषा या तो राजभाषा हिंदी हो सकती है। अंग्रेजी जिसे अनिवार्यता पांचवीं से दसवीं कक्षा तक 6 वर्षों के लिए बनाना अपेक्षित है।

मातृभाषा का शाब्दिक अर्थ है माता की भाषा अथवा 'माता से ग्रहण की ग भाषा इसका आशय यह नहीं कि बालक केवल माता से ही भाषा सीखता है। वह पिता, भाई-बहन तथा परिवार के अन्य सदस्यों से भी सीखता है। किनतु बालक बचपन में मां अथवा पालन-पोषण करने वाली धाय के निकट सबसे अधिक रहता है इसलिए इस दौरान सीखी गई भाषा को मातृबोली या मातृभाषा की संज्ञा दी जाती है। मातृभाषा ही यदि बालक के परिवेश की भी भाषा हो तो वह उसके माध्यम से व्यापक समाज से संपर्क करता है और उसी के मानक रूप द्वारा आगे औपचारिक शिक्षा पाता है।

अंग्रेजी एक पश्चिमी जर्मनिक भाषा है जिसकी उत्पत्ति एंग्लो-सेक्सन इंग्लैंड में हुई थी। इसे दुनिया की सर्वप्रथम अन्तर्राष्ट्रीय भाषा माना जाता है। ये दुनिया के कई देशों की मुख्य राजभाषा है। और आज के दौर में कई देशों में (मुख्यतः भूतपूर्व ब्रिटिश उपनिवेशों में) विज्ञान, कम्प्यूटर साहित्य, राजनीति और उच्च शिक्षा की भी मुख्य भाषा है। अंग्रेजी भाषा रोमन लिपि में लिखी जाती है।

आज भारत में अंग्रेजी सीखना—सिखाना, एक तरफ तो स्कूलों की विविधता और अंग्रेजी सीखने के लिए अनुकूल भाषायी माहौल तथा दूसरी तरफ महज परीक्षा में उत्तीर्ण होने के लिए किसी पाठ्यपुस्तक को पढ़ाने की व्यापक कक्षा—प्रणालियों की व्यवस्था के अर्थ में लिया जाता है। यह शिक्षकों की उन धारणाओं से तय होता है जो अंग्रेजी—भाषा शिक्षण के पेशे में लिए गए तरह—तरह के अनुभवों से प्रभावित होती है।

रविन्द्र नाथ ठाकुर के अनुसार :—

“अंग्रेजी भाषा के घुंघट में छिपी हुई विद्या, स्वभाव से हमारे मन में सहवर्तनी होकर नहीं चल सकती।”

अंग्रेजी भाषा में अरुचि से अभिप्राय

शिक्षा के क्षेत्र में अंग्रेजी भाषा का विशेष महत्व है। इंजीनियरिंग मेडिकल एम्बीए आइटी चार्टर्ड अकाउंटेंट एल एल बी बकालत कम्प्यूटर शिक्षा इनफॉरमेशन टेक्नोलॉजी जैसी सभी उच्च शिक्षा के कोर्स अंग्रेजी भाषा में होती है। इसलिए स्टूडेंट्स के लिए अंग्रेजी पढ़ना और भी अधिक जरूरी हो गया है।

अंग्रेजी भाषा का महत्व इसलिए बढ़ जाता है क्योंकि यह कम्प्यूटर की भाषा भी है। कम्प्यूटर की सारी चीजें सॉफ्टवेयर कोडिंग ग्राफिक डिजाइनिंग सोशल मीडिया सब कुछ अंग्रेजी में है। इसलिए इसका महत्व और भी बढ़ जाता है। आजकल सोशल मीडिया पूरे विश्व में फैल चुका है। सभी लोग सोशल मीडिया का इस्तेमाल करते हैं। मजबूरन उन्हें अंग्रेजी सीखनी पड़ती है।

अंग्रेजी एक ऐसी भाषा है जो विश्व भर में बोली जाती है। जो लोग अंग्रेजी जानते हैं वह कहीं भी जाकर आराम से संवाद कर सकते हैं। भारत में अंग्रेजी का प्रचलन अंग्रेजों के आने के बाद शुरू हुआ। देखते ही देखते यहां इंग्लिश मीडियम स्कूल खुलने लगे। जो शिक्षा पहले हिंदी में दी जाती थी अब अंग्रेजी में दी जाने लगी।

किसी वस्तु, व्यक्ति, प्रक्रिया तथा कार्य आदि को पसंद करने या उसके प्रति आकर्षित होने, उस पर ध्यान केन्द्रित करने या उससे संतुष्टि पाने की प्रवृत्ति को ही रुचि कहते हैं। रुचि का व्यक्ति की योग्यताओं से कोई सीधा संबंध नहीं होता है परन्तु जिन कार्यों में व्यक्ति की रुचि होती है वह उसमें अधिक सफलता प्राप्त करता है। रुचियां जन्मजात भी हो सकती हैं तथा अर्जित भी हो सकती हैं।

गिलफोर्ड के अनुसार— “रुचि किसी किया, वस्तु या व्यक्ति पर ध्यान देने, उसके द्वारा आकर्षित होन, उसे पसंद करने तथ उससे संतुष्टि पाने की प्रवृत्ति है।”

2. अध्ययन का महत्व

वर्तमान भारत में, अंग्रेजी सीखना अनिवार्य हो गया है क्योंकि अंग्रेजी भाषा हिंदी भाषा या किसी अन्य भाषा से अधिक कई क्षेत्रों में उपयोग की जाती है। अंग्रेजी का अध्ययन हमको बेहतर कैरियर बनाने का अवसर प्रदान करता है अंग्रेजी का ज्ञान जीवन भर काम आता है और जीवन को बेहतर बनाने में सहायता प्रदान करता है।

अंग्रेजी का ज्ञान न होना हमें पुरे विश्व से जुड़ने में कठिनाई पैदा कर सकता है। अंग्रेजी विष्य में यदि छात्रों में प्राथमिक, माध्यमिक स्तर पर अरुचि दिखाई दे तो यह चिन्ता का विष्य है। क्योंकि यही वह समय होता है जब छात्रों रुझान, रुचि उनका भविष्य तय करती है।

अतः प्रारम्भिक स्तर से ही हमें छात्रों को अंग्रेजी के लाभ के बारे में बता कर उन्हें पढ़ाना या सीखाना चाहिए। अंग्रेजी विषय को बोझ बना कर नहीं बल्कि आवश्यकता के अनुसार सुविधायुक्त रूप से छात्रों के सामने रखा जाना चाहिए। सिसे छात्र अपनी रुचि अंग्रेजी सीखने में ले सके।

अतः माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत विद्यार्थियों में अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का अध्ययन करना आवश्यक है। जिसके द्वारा छात्रों की समस्या का सूक्ष्म अध्ययन कर उन कारणों का पता लगाया जा सके।

और इन अवरोधों को दूर कर छात्रों में अंग्रेजी विषय के प्रति रुचि जागृत किया जा सके। जिससे उनका भविष्य उज्ज्वल हो। उक्त बाते अध्ययन की आवश्यकता को व्यक्त करती है।

3. संबंधित शोध साहित्य

भाटी, सदीप (2016) “अंग्रेजी विषय में दृश्य, श्रव्य सामान्य के प्रयोग का विद्यार्थियों के शिक्षा निष्पाली पर प्रभाव का विश्लेषणात्मक अध्ययन” विषय पर शोध किया गया है।

डेब्ली और कुसुक (2016) ने अंग्रेजी में छात्रों की चिंता वाले विदेशी भाषा बोलने की जांच के लिए एक अध्ययन किया। अध्ययन का उद्देश्य उनकी बोलने की चिंता के स्रोतों का पता लगाना था। यह इस बात की भी पड़ताल करता है कि चिंता और छात्रों के बीच कोई संबंध है या नहीं, भाषा दक्षता स्तर। भाग लेने वाले छात्र साइप्रस के एक विश्वविद्यालय के इंग्लिश प्रिपरेटरी स्कूल में नामांकित कुल 350 छात्रों में से 196 छात्र थे, जिनकी मातृभाषा तुर्की थी। वर्तमान अध्ययन ने एक मिश्रित दृष्टिकोण को नियोजित किया, अर्थात डेटा इकट्ठा करने के लिए गुणात्मक और मात्रात्मक दृष्टिकोण का उपयोग किया जाता है। प्रश्नावली (फॉरेन लैंग्वेज क्लासरूम एनेक्सीटी स्केल) के माध्यम से 196 छात्रों से डेटा एकत्र किया गया था, साथ ही 10 छात्रों के साथ अर्ध-संरचित साक्षात्कार के माध्यम से भी, जिन्होंने प्रश्नावली में भी भाग लिया था। द फॉरेन लैंग्वेज क्लासरूम एनेक्सीटी स्केल (हॉर्विट्ज एट अल।, 1986) के अनुवादित संस्करण का अध्ययन में मुख्य डेटा संग्रह साधन के रूप में उपयोग किया गया था। अध्ययन में प्रयुक्त दूसरा साधन अर्ध-संरचित साक्षात्कार था। प्रश्नावली से प्राप्त आंकड़ों का विश्लेषण सामाजिक मूल्यांकन के लिए सांख्यिकीय पैकेज (SPSS) संस्करण 16.0 में विंडोज मूल्यांकन के लिए किया गया था। आवृत्ति की एक तालिका का उपयोग आयु, लिंग और भाषा प्रवीणता स्तर के संदर्भ में प्रतिभागियों की विशेषताओं को दिखाने के लिए एक उपकरण के रूप में किया जाता है। प्रतिभागियों की चिंता के स्तर का पता लगाने के लिए, वर्णनात्मक विश्लेषण का उपयोग किया गया था। टी-टेस्ट यह भी पता लगाने के लिए लागू किया गया था कि क्या प्रतिभागियों के चिंता स्तर और भाषा प्रवीणता के स्तर के बीच एक महत्वपूर्ण अंतर है, साथ ही लिंग अंतर का अध्ययन करने के लिए भी। निष्कर्षों से पता चला कि छात्रों में आम तौर पर बोलने की चिंता का स्तर कम था, हालांकि उच्च स्तर की भाषा प्रवीणता वाले छात्रों की तुलना में उच्च स्तर की चिंता थी, जो कम स्तर की भाषा प्रवीणता वाले छात्रों के लिए थी। छात्रों के लिंग और चिंता के स्तर के संबंध में कोई सांख्यिकीय अंतर नहीं देखा गया। चिंता पैदा करने वाले कारक थे – उच्चारण में कठिनाई, शिक्षक द्वारा तत्काल प्रश्न पूछे जाना, शिक्षक द्वारा पूछे गए प्रश्न को न समझना – अध्ययन में भी पहचाना गया।

ललितम्मा, अच्यर (2009) ने “माध्यमिक शाला के छात्र में अंग्रेजी विषय में कम उपलब्धि स्तर से संबंधित कारकों पर विश्लेषणात्मक अध्ययन किया इसके निष्कर्ष में बताया कि अध्ययन में आत्म निर्भरता, रुचि, निराशा, सामाजिक स्थिति अधिक प्रभावी कारक सिद्ध हुए। उपयुक्त वातावरण व पारिवारिक पृष्ठभूमि न होने के कारण अंग्रेजी विषय में उपलब्धि स्तर कम पाया गया।

आनंद, लता (2009) ने “अंग्रेजी भाषा की पुस्तकों द्वारा मूल्यों का शिक्षण” विषय पर शोध किया और निष्कर्ष में बताया कि पुस्तकों में निर्धारित पाठ्यक्रम की सहायता से काफी हद तक मूल्यों के शिक्षण को बढ़ाया जा सकता है। इससे छात्रों में नैतिक, आध्यात्मिकता, भावनात्मकता, आदर्शवादिता, यर्थार्थवादिता, सामाजिक स्तर की भावनाओं आदि का विकास किया जा सकता है।

आनंद लता (2009) ने “अंग्रेजी भाषा की पुस्तकों द्वारा मूल्यों का शिक्षण विषय पर शोध किया और निष्कर्ष में बताया कि पुस्तकों में निर्धारित पाठ्यक्रम की सहायता से काफी हद तक मूल्यों के शिक्षण को बढ़ाया जा सकता है इससे छात्रों में नैतिक, आध्यात्मिकता, भावनात्मकता, आदर्शवादिता, यर्थार्थवादिता, सामाजिक स्तर की भावनाओं आदि का विकास किया जा सकता है।

4. समस्या का कथन

“कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् विद्यार्थियों में अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का अध्ययन”

5. प्रकार्यात्मक परिभाषा

माध्यमिक स्तर :— माध्यमिक स्तर से तात्पर्य शिक्षा संरचना के अंतर्गत उन शालाओं से है। जहां कक्षा छठवीं, सातवीं तथा आठवीं तक की शिक्षा दी जाती है।

अंग्रेजी :— अंग्रेजी— इसे दुनिया की सर्वप्रथम अंतराष्ट्रीय भाषा माना जाता है। ये दुनिया के कई देशों की मुख्य राजभाषा है और आज के दौर में कई देशों में विज्ञान, कम्प्यूटर, साहित्य, राजनीति और उच्च शिक्षा की भी मुख्य भाषा है। अंग्रेजी भाषा रोमन लिपि में लिखी जाती है। अंग्रेजी भाषा मूलतः हमारी देश की संस्कृति से विलक्षुल मेल नहीं खाती पर अब अधिकांश सरकारी या गैर सरकारी संस्थाओं में इसी भाषा का प्रयोग किया जा रहा है।

अरुचि :— अरुचि का अर्थ इच्छा (रुचि) का अभाव होता है। यहां अरुचि का तात्पर्य अंग्रेजी में रुचि न होने या कम होने से है।

6. अध्ययन का उद्देश्य

1. कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्र-छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का अध्ययन।
2. ग्रामीण एवं शहरी छात्रों का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का अध्ययन।
3. ग्रामीण एवं शहरी छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का अध्ययन।

7 अध्ययन के (परिकल्पना)

1. परिकल्पना क्रमांक **H₁** कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्र-छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में सार्थक अंतर पाया जाएगा।
2. परिकल्पना क्रमांक **H₂** ग्रामीण एवं शहरी हिन्दी माध्यम के कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्रों का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में सार्थक अंतर पाया जाएगा।
3. परिकल्पना क्रमांक **H₃** ग्रामीण एवं शहरी हिन्दी माध्यम के कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में सार्थक अंतर पाया जाएगा।

8. अध्ययन की परिसीमा

1. यह शोध केवल रायपुर जिले तक सीमित किया जाएगा।
2. रायपुर जिले के 4 विद्यालयों पर शोध किया जाएगा।
3. यह शोध केवल हिन्दी मीडियम विद्यालय में किया जाएगा।
4. यह शोध ग्रामीण हिन्दी मीडियम व शहरी हिन्दी मीडियम विद्यालयों में किया जाएगा।

9. शोध प्रविधि

अनुसंधान कार्य का संकलित एवं संगठित ज्ञान प्रदान करने में उसकी शोध प्रविधि का विशेष महत्व होता है। शोध प्रविधि के अंतर्गत वे विशिष्ट तरीके सम्मिलित हैं जिनके द्वारा अनुसंधानकर्ता अपने तथ्यों को अनेक तार्किक या सांख्यिकीय विश्लेषण के पूर्व एकल या कमबद्ध करता है।

10. जनसंख्या

प्रस्तुत शोध अध्ययन में रायपुर जिले के शहरी व ग्रामीण क्षेत्र के हिन्दी माध्यम में कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्र व छात्राओं को जनसंख्या के रूप में सम्मिलित किया गया है।

11. न्यादर्श

प्रस्तुत शोध न्यादर्श के रूप में रायपुर शहर के ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्र के हिन्दी माध्यम के कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् 100 विद्यार्थियों को यादृच्छिक न्यादर्श विधि द्वारा चयन किया जाएगा। न्यादर्श के अन्तर्गत छात्र (50) छात्राएं (50) का चयन किया गया है।

12. चर

- (क) स्वतंत्र चर – ग्रामीण क्षेत्र के माध्यमिक स्तर के विद्यार्थी
- (ख) आश्रित चर – अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि

13. उपकरण

प्रस्तुत शोध प्रबंध में सवनिर्मित प्रश्नावली का प्रयोग किया गया है। इस प्रश्नावली (अनुसुची) की प्रश्नों की वैधता की जांच करने के पश्चात् अनुसंधान कार्य में प्रयोग किया गया है।

14. सांख्यिकीय विश्लेषण

प्रस्तुत लघु शोध प्रबंध में मध्यमान, प्रमाणिक विचलन एवं कांतिक अनुपात सांख्यिकीय का प्रयोग किया गया है।

15. परिकल्पना का प्रमापीकरण एवं परिणाम

परिकल्पना क्रमांक H₁

कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्र-छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में सार्थक अंतर पाया जाएगा।

सारणी क्रमांक 4.1

कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्र-छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का चर, संख्या, माध्य, प्रमाप विचलन, कांतिक अनुपात एवं सार्थकता दर्शाने वाली सारणी

चर	संख्या	माध्य	प्रमाप विचलन	कांतिक अनुपात	सार्थक एवं सार्थक नहीं
छात्र	50	17.80	9.13	0.35	.05 पर सार्थक नहीं है
छात्राएं	50	18.50	8.38		

व्याख्या :-

सारणी क्रमांक 4.1 से स्पष्ट है कि माध्यमिक स्तर के छात्र-छात्राओं में 50–50 का चयन किया गया। छात्रों का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का मध्यमान 17.80 तथा प्रमाप विचलन 9.13 है तथा छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का मध्यमान 18.50 तथा प्रमाप विचलन 8.38 है।

माध्यमिक स्तर के छात्रों एवं छात्राओं में अंग्रेजी के प्रति अरुचि के मध्यमानों में अंतर है। माध्यमिक स्तर के छात्रों का अंग्रेजी विषय में अरुचि छात्राओं की तुलना में ज्यादा है। छात्र एवं छात्राओं में अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में अंतर की सार्थकता ज्ञात करने के लिए क्रांतिक अनुपात की गणना की जो कि 0.35 है। 98 df के लिये 0.05 स्तर पर क्रांतिक अनुपात का सारणी मूल्य 1.99 है जो हमारे द्वारा ज्ञात क्रांतिक मूल्य से कम है। अतः कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्र-छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में सार्थक अंतर नहीं पाया गया। अतः परिकल्पना अस्वीकृत होती है।

परिकल्पना क्रमांक H₂

ग्रामीण एवं शहरी हिन्दी माध्यम के कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्रों का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में सार्थक अंतर पाया जाएगा।

सारणी क्रमांक 4.2

ग्रामीण एवं शहरी हिन्दी माध्यम के कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्रों का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का चर, संख्या, माध्य, प्रमाप विचलन, कांतिक अनुपात एवं सार्थकता दर्शाने वाली सारणी

चर	संख्या	माध्य	प्रमाप विचलन	कांतिक अनुपात	सार्थक एवं सार्थक नहीं
ग्रामीण छात्र	25	8.42	4.24	0.45	.05 पर सार्थक नहीं है
शहरी छात्र	25	9.11	4.76		

व्याख्या :-

सारणी क्रमांक 4.2 से स्पष्ट है कि माध्यमिक स्तर के ग्रामीण एवं शहरी छात्रों में 25–25 का चयन किया गया। ग्रामीण छात्रों का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का मध्यमान 8.42 तथा प्रमाप विचलन 4.24 है तथा शहरी छात्रों का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का मध्यमान 9.11 तथा प्रमाप विचलन 4.76 है।

माध्यमिक स्तर के ग्रामीण छात्रों एवं शहरी छात्रों में अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि के मध्यमानों में अंतर है। माध्यमिक स्तर के ग्रामीण छात्रों का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि शहरी छात्रों की तुलना में अधिक है। ग्रामीण छात्र एवं शहरी छात्रों में अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में अंतर की सार्थकता ज्ञात करने के लिए t मूल्य की गणना की जो कि 0.45 है। 48 df के लिये 0.05 स्तर पर t मूल्य का सारणी मूल्य 1.99 है जो हमारे द्वारा ज्ञात क्रांतिक मूल्य से कम है। अतः अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि पाई गई। अतः परिकल्पना अस्वीकृत होती है।

परिकल्पना क्रमांक H_3

ग्रामीण एवं शहरी हिन्दी माध्यम के कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में सार्थक अंतर पाया जाएगा।

सारणी क्रमांक 4.3

ग्रामीण एवं शहरी हिन्दी माध्यम के कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का चर, संख्या, माध्य, प्रमाप विचलन, t मूल्य एवं सार्थकता दर्शाने वाली सारणी

चर	संख्या	माध्य	प्रमाप विचलन	t मूल्य	सार्थक एवं सार्थक नहीं
ग्रामीण छात्राएं	25	9.22	4.61	0.62	.05 पर सार्थक है
शहरी छात्राएं	25	9.12	5.32		

व्याख्या :-

सारणी क्रमांक 4.3 से स्पष्ट है कि ग्रामीण एवं शहरी माध्यमिक स्तर के छात्रों में 25–25 का चयन किया गया। ग्रामीण छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का मध्यमान 9.22 तथा प्रमाप विचलन 4.61 है तथा शहरी छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि का मध्यमान 9.12 तथा प्रमाप विचलन 5.32 है।

ग्रामीण एवं शहरी हिन्दी माध्यम के कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि के मध्यमानों में अंतर है। ग्रामीण स्तर के छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि शहरी छात्राओं की तुलना में ज्यादा है। ग्रामीण छात्राओं एवं शहरी छात्राओं में अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में अंतर की सार्थकता ज्ञात करने के लिए t मूल्य की गणना की जो कि 0.62 है। 48 df के लिये 0.05 स्तर पर t का सारणी मूल्य 1.99 है जो हमारे द्वारा ज्ञात t मूल्य से कम है। अतः अंग्रेजी विषय के प्रति ग्रामीण एवं शहरी दोनों छात्राओं में अरुचि पाई गई। अतः परिकल्पना अस्वीकृत होती है।

16. निष्कर्ष

परिकल्पना क्रमांक H_1 कक्षा छठवीं में अध्ययनरत् छात्र-छात्राओं का अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि में सार्थक अंतर नहीं पाया गया। अतः परिकल्पना अस्वीकृत होती है।

परिकल्पना क्रमांक H_2 अंग्रेजी विषय के प्रति अरुचि पाई गई। अतः परिकल्पना अस्वीकृत होती है।

परिकल्पना क्रमांक H_3 अंग्रेजी विषय के प्रति ग्रामीण एवं शहरी दोनों छात्राओं में अरुचि पाई गई। अतः परिकल्पना अस्वीकृत होती है।

17. सुझाव

शासन हेतु सुझाव

1. अंग्रेजी भाषा के विकास हेतु आवश्यक पाठ्यसामग्री के उपलब्ध करने के साथ—साथ शासन को प्रशिक्षण कार्यशाला का आयोजन भी आवश्यकतानुसार करना चाहिये।
2. अंग्रेजी भाषा के विकास हेतु पाठ्यक्रम में अंग्रेजी पाठ का जो आंशिक समावेश किया गया है उसे पूर्णतः एक विषय का दर्जा प्रदान करते हुए शासन को अंग्रेजी भाषा के प्रति न्याय करना चाहिए।

शिक्षक हेतु सुझाव

1. अंग्रेजी भाषा से संबंधित पाठ को समझाने हेतु शिक्षक को अंग्रेजी भाषा का प्रयोग करना चाहिए।
2. शिक्षकों को अंग्रेजी भाषा पर आधारित साहित्य एवं पाठ्यपुस्तकों को अपने विद्यालय के पुस्तकालयों में उपलब्ध कराने चाहिए ताकि बच्चे उसका लाभ प्राप्त कर सके।

पालक एवं जनसमुदाय हेतु सुझाव

1. पालकों द्वारा अपने घरेलू वातावरण में अपने विचारों का आदान—प्रदान अंग्रेजी भाषा में करनी चाहिए।
2. पालक एवं जनसमुदाय द्वारा अंग्रेजी भाषा के समग्र विकास हेतु अपने सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिवेश में विभिन्न कार्यक्रमों का आयोजन करना चाहिए।

विद्यार्थियों हेतु सुझाव

1. विद्यार्थियों को अंग्रेजी भाषा से संबंधित कार्यक्रमों में अधिक से अधिक भाग लेना चाहिये।
2. विद्यार्थियों को अंग्रेजी लोकोक्तियों एवं मुहावरों का यथासंभव प्रयोग करते रहना चाहिये।

18. अनुकरणीय अध्ययन

1. ग्रामीण एवं शहरी पूर्व माध्यमिक विद्यालय के अध्ययनरत् विद्यार्थियों के अंग्रेजी भाषा के विकास का तुलनात्मक अध्ययन।
2. पूर्व माध्यमिक विद्यालय के अध्ययनरत् विद्यार्थियों में अंग्रेजी भाषा के रूचि की आवश्यकता का अध्ययन।
3. पूर्व माध्यमिक विद्यालय के हिन्दी विषय के पाठ्यक्रम में अंग्रेजी भाषा पर आधारित पाठों के समावेश के संबंध में शिक्षकों के दृष्टिकोण का अध्ययन।
4. हिन्दी माध्यम एवं हिन्दी माध्यम वाले पूर्व माध्यमिक विद्यालय के अध्ययनरत् विद्यार्थियों के अंग्रेजी भाषा के विकास का तुलनात्मक अध्ययन।
5. पूर्व माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों के द्वारा अंग्रेजी व्याकरण संबंधी त्रुटियों का विश्लेषणात्मक अध्ययन।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. अस्थान, विपिन; श्रीवास्तव, विजय एवं अस्थाना, निधि (2013) “शैक्षिक अनुसंधान एवं सांख्यिकी” (तृतीय संस्करण), आगरा, अग्रवाल पब्लिकेशन, पृ. सं. 670
2. गौतम, टी. आर. एवं चौबे, टी. पी. (2009) ‘शिक्षा मनोविज्ञान के आधारभूत तत्व’ (द्वितीय संस्करण), आगरा, राधा प्रकाशन, पृ. सं. 263
3. हन्फी, एम. ए.; हन्फी, एस. ए. एवं हन्फी, शबीना (2014) “मनोविज्ञान में शैक्षिक अनुसंधान एवं सांख्यिकी”, आगरा, अग्रवाल पब्लिकेशन, पृ. सं. 166
4. सिंह, भूषण शशि (2012) “शोध प्रविधि”, दिल्ली, अर्जुन पब्लिशिंग हाउस, पृ. सं. 25
5. सरीन, शशिकला एवं सरीन, अंजली (2013) ‘शैक्षिक अनुसंधान विधियाँ’ (द्वितीय संस्करण), आगरा, अग्रवाल पब्लिकेशन, पृ. सं. 31,123
6. सिंह, रामपाल एवं शर्मा, ओ. पी. (2015) “शैक्षिक अनुसंधान एवं सांख्यिकी”, आगरा, अग्रवाल पब्लिकेशन, पृ. सं. 121
7. वर्मा, प्रीति एवं श्रीवास्तव, डी. एस. (2009) ‘बाल मनोविज्ञान : बाल विकास’, आगरा, अग्रवाल पब्लिकेशन, पृ. सं. 73
8. उपाध्याय, राधावल्लभ (2016) ‘निर्देशन एवं परामर्श’, आगरा, अग्रवाल पब्लिकेशन, पृ. सं. 72

Study the effect of increased screen time on physical health of class 7th students of Raipur (C.G.) in COVID-19

*Chandni Khyalia and **Prachi Bhatt

Department of Education, Pragati College, Raipur, Chattisgarh

email.id-ckhyalia@gmail.com

Abstract

Screen time is the total time spent using a device with a screen such as laptop, computer, television, smart phones, and videogame consoles. The concerns about the excessive screen time among children and adolescents pertain to two main health domains. Firstly, an increase in screen time can have an adverse impact on physical health. Another one is excessive screen time can also lead to adverse psychological consequences. When screens are used in moderation in a balanced and healthy way, they have many benefits. This study examined the effect of increased screen time on physical health of class 7th students during covid-19 pandemic. Class 7th students (N=120) were surveyed by simple random sampling method. Self made questionnaire tool was used for data collection. The present scenario in wake of COVID-19 has brought to forefront the need to revisit the concept of screen time from a health perspective.

Keywords: increased screen time, mental health, physical health, covid-19, class 7 students

Introduction

Indian Academy of Paediatrics (IAP) defined screen time as the total time spent per day in viewing screens such as mobile phone, TV, computer, tablet, or any hand-held or visual device. Screens have become an essential part of our life. Parents, teachers, and health professionals are concerned about the increase in children's screen time. Just like the balanced food that we eat, screens need to be properly chosen and to be consumed in the right quantity and at the right time. The way we use the screens determines whether it is healthy or unhealthy. Screen time spent for educational or social activities such as schoolwork, interacting with friends and relatives, and creating art or music or relaxation is termed positive or healthy, while watching inappropriate TV shows, visiting unsafe websites, or playing video games are unhealthy. There are multiple ill effects of excessive screen time on child. Physical health effects include obesity, sedentary lifestyle, disturbed sleep, headache, eye strain, neck, back, and wrist pains. Scholastic effects include decreased academic performance. It encourages learning and knowledge, acts as a tool for communicating with friends and family and promotes social interaction. Channels like YouTube and blogging platforms give opportunities to children to display their talents. Customized computer programs can improve social behaviour in children with autism and study skills in children with learning problems.

Interestingly, online social networking has been suggested as a way to connect with peers and relatives during the COVID-19 times by the WHO. A similar sentiment has also been echoed in the recent American Academy of Child and Adolescent Psychiatry position statement on media habits and sedentary screen time during COVID-19 quarantine among children and adolescents. The AAP guidelines also emphasize the importance of content and context of digital

media use by children. A recent report prepared by the United Nations Children's Fund (UNICEF) has highlighted the children's and parents' views about the overall positive role played by the Internet and digital technology for educational purposes and leisure activities by children while acknowledging the concerns or potential risks with its use at the same time. Another report prepared by the UNICEF had pointed out the several gaps and methodological limitations in evidence-based literature supporting the validity and utility of having arbitrary screen-time cut-offs in today's digital world. It has also been argued that the activities and content children and adolescents engage in through digital technology are probably more relevant than the amount of screen time in determining the positive or negative outcomes experienced by them.

The issue gathers a greater relevance in the context of exposure to screens for the purpose of learning. Studies show that screen time directly impacts mental and physical health of human being at every developmental stage either it is infancy, childhood, adolescence or adult stage. The positive and negative health effects of screen time are influenced by levels and content of exposure. Screen time has been shown to affect children more than adults.

The **AMERICAN ACADEMY OF PAEDIATRICS** has recommended limitations for children by age for screen time usage. They suggest that:

- Infants younger than 18 months old shouldn't be exposed to screen.
- Kids around 18-24 months old should be limited to high quality media sources and supervised by adults.
- For age 2-5 years, total screen time increases upto an hour a day on any device.
- There is no formal recommendation beyond the age 5.

Parents should be involved:

- In monitoring their child's screen usage.
- To implement better and healthier practices.
- Educating youth about long lasting effects of screen time.
- In limiting the number of available screens in environment.

INDIAN ACADEMY OF PAEDIATRICS has given recommendations for children:

- Children below the age of 2 years should not be exposed to any type of screen with the exception of occasional video call with relatives.
- Screen time for children between the age of 2 and 5 years should not exceed 1 hour; the lesser, the better.
- For older children and adolescents, it is important to balance screen time with other activities that are required for overall development. These activities include an hour of physical activity (play time), adequate duration of sleep (recommended sleep time varies with age, for example, adolescents require 8–9 hours of uninterrupted sleep at night), and time for schoolwork, meals, hobbies, and family time. If any of these activities is displaced due to screen use, then it is called excessive screen time and it should be reduced.

There is no screen-time cut-offs specifically recommended for older children or adolescents by either the WHO or any other government/country health guidelines.

Some countries have already begun implementing the regulations on screen time to protect their citizen. In **Taiwan**, there is a legal time limit on how much screen kids can use. If the excessive screen use is found to have negative effect on child's health, parents can be charged fine up to \$1595. In **Korea**, video game uses among students have been implicated in many psychological and physical issues like high rates of depression. In **Korea**, a **cool down** program has been established that makes video game automatically shut down after two hours of play for 10 minutes. The other law is called "**shut down law**" that bans gaming for children under the age of 16 between midnight and 6 a.m. It is for the sake of children to get proper sleep. **China** has also enacted similar restrictions for users of video games 'Honor of Kings' because of its addictive nature. The users of age under 13 can play for one hour per day and 13-17 years old can play for 2 hours per day. These policies attempt to limit screen time for children in response to research that reveals negative impact of screens on human being.

Get empowered around screens

Not all screen time is avoidable, as many adults use computers for work 8 or more hours per day, 5 days a week. And as researchers have found, some social networking can be a good thing. How can we ensure our screen time experience is positive, or, at the very least, reduce the risk of negative effects? For starters, Saltz suggests taking small breaks throughout the day if your job is mostly screen-based. "Get up, walk around," she says.

Taking small breaks throughout the day and using apps to track and limit screen time can help minimize negative effects. Finding a balance is the key to using screens in a healthy way.

Adolescence is a critical phase in the development of life-long healthy eating and exercise habits. The high prevalence of adolescents exposed to excessive screen time is a matter of concern because of its association with several health problems such as overweight, obesity, alterations in blood glucose and cholesterol, poor school performance, decreased social interaction and lower levels of physical activity. Adolescents are also more likely than younger children to have their own smart phone, which allows the use of technology in more situations. This may increase the possibility of Internet addiction, excessive gaming, or problematic social media use, which has been linked to low well-being. It may also increase the impact on sleep, as smart phones may be brought into the bedroom or even the bed, with negative impacts on sleep duration and/or sleep quality. So, to study of effect of increased screen time on physical health, class 7th students were taken as sample.

Research problem: Study of effect of increased screen time on physical health of class 7th students of Raipur (C.G.)

The **objective** of the present study is as follows:

- To study the relationship between physical health and screen time of class 7th students.

Hypothesis of research: On the basis of objective of the study, the following hypothesis has been formulated:

- Increased screen time will have negative effect on physical health of class 7th students.

Research methodology: In the present study, descriptive survey research method is adopted and employed. The private school students of class 7 of Raipur (C.G.) have been taken as the population. 120 students of class 7th of private schools from Raipur (C.G.) city have been taken

as the sample. Simple random sampling method is used. In present study, Dependent variable is physical health of class 7th students. Independent variable is screen time. For the present study, self made questionnaire tool is used. An online Google form for online data collection was administered. Each and every response of online Google form from students is evaluated secretly.

Statistical analysis

The following statistics was used in representing information received for the study in order to describe the characteristic of information of sample by using Mean, standard deviation, Critical Ratio test to test hypotheses.

Verification of hypothesis

Hypothesis : Increased screen time will have negative effect on physical health of class 7th students.

Table No 1: Effect of increased screen time on physical health of class 7th students.

Students	Mean	Standard deviation	Score	Count	Variance
Screen time	13.37	3.417	1605	120	11.68
Physical health	2.62	2.016	315	120	4.06

Critical ratio of screen time to physical health is 76.24

For degrees of freedom $df = (n_1+n_2)-2 = (120+120)-2=238$,

Calculated value of Critical ratio is 0.076 at 0.1 level.

Tabulated value is 3.1 at 0.1 level.

So, calculated value is less than tabulated value, hence directional hypothesis is rejected.

Result: There would be no negative effect of increased screen time on physical health of class 7th students.

Findings: There would be no negative effect of increased screen time on physical health of class 7th students. For present study, 120 students of class 7 of 12-14 years from CBSE schools were studied. All 120 students use screen daily. 42.2% students use computer daily. 93.5% students use mobile phone daily. 82.2% students watch TV on daily basis. 27.9% students feel nausea during or after screen time. 18.2% students have eye or vision related problems. 17.8% students feel depressed after or during screen time. 37.8% students say they feel exhausted or tired after using screen. 27.6% said they have regular headaches continuously watching TV, mobile or laptop. 11.4% students have less sleeping hours due to use of screens. 20% students have irregular sleeping patterns due to overuse of screen. 79.5% play physical games. 52.3% perform yoga or exercise daily. 9% have high blood pressure. 7.3% have elevated serum cholesterol. 76.2% have Body Mass Index (BMI) right according to their age. 13.6% are obese or overweight. 38.1% have social media accounts. 68.6% use for 2 hours, 22.9% use for 4 hours, 5.7% use for 6 hours and 2.9% use for 8 hours computer or laptop daily. 40% use for 2 hours, 30% for 4 hours, 20% for 6 hours and 10% for 8 hours use mobile phone daily. 65.9% for 2 hours, 24.4% for 4 hours, 9.8 % for 6 hours watch TV daily. 13.3% for 2 hours, 73.3% for 4 hours, 13.3% for 6 hours take online classes daily. 77.8% for 2 hours, 13.9% for 4 hours, 2.8% for 6 hours, 5.6% for 8 hours play video games daily. 69% for 2 hours, 21.4 % for 4 hours, 2%

for 6 hours, 4.8 % for 8 hours perform physical activities. 87.9% for 2 hours, 3% for 4 hours, 9.1 % for 6 hours use social media. 79.8% for 2 hours, 12.8% for 4 hours, 7.7 % for 6 hours have sports activities daily. 25.6 % for 2 hours, 32.6% for 4 hours, 18.6% for 6 hours and 23.3% for 8 hours use screen daily.

Conclusion: In present study, it was found that there is no negative effect of increased screen time on physical health of class 7th students. It may be possible due to reason that students may have become habitual of screen. Increase in screen time for online classes and video games, social media interaction and entertainment is of their interest. So it might not bother them and doesn't sound a burden now. It may be for short term but in long-term, excessive use of screen will definitely lead to ill effects on health. It should be a matter of concern. Organizations like WHO and American Academy of Paediatrics, Indian Academy of Paediatrics need to revise the recommendations already given for younger children and formulate the new rules, regulations, recommendations for older children, adolescents and adults regarding the use of screen per day.

References:

1. "American Academy of Paediatrics announces new recommendations for children's media use."(2001) www.aap.org. Paediatrics 2001;107:423,doi:10.1542/peds.107.2.423.
2. Boone, Janne E; Gordon-Larsen, Penny; Adair, Linda S; Popkin, Barry M (2007). "Screen time and physical activity during adolescence: longitudinal effects on obesity in young adulthood." International Journal of Behavioural nutrition and physical activity. 4(1):26.doi:10.1186/1479-5868-4-26. PMC19016831.PMID17559668.
3. Bhatanagar, R.P. (2007). "Reading in Methodology of Research in Education", R. Lall Book Depot, Near Govt. Inter College, Meerut, pg.no.115-125.
4. Asthana Bipin (2010). "Measurement and Evaluation in Psychology& Education", Aggarwal Publications, Agra-2, pg.149-176.
5. Herrick, Kirsten A; Fakhouri, Tala H.I.; Carlson, Susan A; Fulton, Janet E; National Centre for Health Statistics. (U.S.)(2014). "T.V. Watching and Computer use in U.S. youth aged 12-15", 2012. OCLC897600869.
6. Christensen, Matthew A.; Bettencourt, Laura; Kaye, Leannne; Moturu, Sai T.; Nguyen, Kaylin T.; Ogin, Jeffrey E.; Pletcher, Mark J.; Marcus, Gregory M.; Romigi, Andrea (2016). "Direct measurements of Smartphone screen time: Relationships with Demographics and sleep". PLOS ONE. 11(11):e0165331. Bibcode:2016PLOSO.1165331.doi10.1371/journal.pone.0165331 PMC5102460.PMID27829040.
7. Dubey M.(2018) "Screen based media use and screen time assessment among adolescents residing in an urban resettlement colony in New Delhi, India". Jfmpc2018 Nov-Dec; 7(6):1236-1242.doi10.4103/jfmpc.jfmpc_190_18 PMCID: PMC6293917PMID:30613503.
8. Kaur N.; Gupta M.; Malhi P.; Grover S., "Screen time in under-five children". Indian Pediatric. (2019), 56, 773-788, doi: 10. 1007/S13312-019-1638-8.

9. Lyngdah M., Akojam BS, S. Agui RK, Sonarjit Singh Kh., "Diet, physical activity and screen time among school students in Manipur, India." (2019) J. Community Med 2019; 44:134-7. www.ijcm.org.in/text.asap?2019/44/2/134/261520.
10. Shah RR.; Fahey NM.; Soni A.V.; Phatak A.G.; Nimbalkar, S.M.; "Screen time usage among preschoolers aged 2-6 in rural Western India: A cross sectional study". Jfmpe.(2019),8,6,1999-2002,doi:10.4103/jfmpe.jfmpe_206_19.
11. Stiglic, Neza; Viner, Russell M (3 January 2019). "Effects of screen time on the health and well being of children and adolescents: a systematic review of reviews." BMJ open 9(1):e023191.doi: 10.1136/bmjopen-2018-023191.PMC6326346PMID30606703.
12. Janssen X, Martin A, Hughes AR, Hill CM, Kotronoulas G, Hesketh KR. Associations of screen time, sedentary time and physical activity with sleep in under 5s: a systematic review and meta-analysis. (2020) Sleep Med Rev. 2020;49:101226. doi:10.1016/j.smrv.2019.101226 - [DOI](#) - [PMC](#) - [PubMed](#)
13. Singh S, Balhara YP. (2021) "Screen-time" for children and adolescents in COVID-19 times: Need to have the contextually informed perspective. Indian J Psychiatry 2021;63:192-5

19वीं सदी के ब्रिटिशकालीन भारत में संगठनात्मक राष्ट्रवादी चेतना

डॉ. गजेन्द्र सिंह

सहायक प्रोफैसर

राजकीय महाविद्यालय,

बीसर-अकबरपुर (नूह)

e-mail: dr.gajendrasinghyadav@gmail.com

शोध सारांश –

19वीं सदी के आरम्भ में भारत की गणना विश्व के उन देशों में होती थी जहाँ राष्ट्रीय जागरण की सम्भावनाएं प्रायः गौण समझी जाती थी। भारत का विशाल जन समुदाय लगभग सभी विषयों जैसे भाषा, धर्म, जाति, राजनीतिक इत्यादि पर विभाजित था। अंग्रेजों ने भारत पर आधिपत्य कायम करने में इन्हीं निर्णायक तत्वों की सहायता ली थी। भारत को शक्तिशाली राष्ट्र बनाने के लिए राजनैतिक चेतना के साथ-साथ संगठनात्मक राष्ट्रवादी चेतना अति आवश्यक थी। अंग्रेजी सरकार की विघटनकारी नीतियों के कारण ही भारत में राष्ट्रवादी आंदोलन हुए। यह संगठनात्मक राष्ट्रवादी चेतना ही थी जिसके प्रभाव में राष्ट्रीय कांग्रेस का जन्म हुआ जिसके नेतृत्व में भारत ने स्वतंत्रता प्राप्त की।

प्रमुख शब्द – औपनिवेशिक ब्रिटिश साम्राज्य, राष्ट्रवाद, संगठनात्मक राष्ट्रवादी चेतना, कल्याणकारी राज्य, समन्वयवादी दृष्टिकोण, राष्ट्रवादी विचारधाराएँ।

प्रस्तावना :-

भारत का राष्ट्रीय आंदोलन उन्नीसवीं शताब्दी के उत्तरार्द्ध में प्रारम्भ हो गया था। भारत के इस आंदोलन की गणना आधुनिक विश्व के महत्वपूर्ण आंदोलनों में की जाती है। इस आंदोलन में राष्ट्रवादी आदि नेताओं के नेतृत्व में विभिन्न विचारधाराओं, वर्गों, सम्प्रदायों के लाखों करोड़ों लोगों ने सक्रिय रूप से राजनीति में भाग लेकर शक्तिशाली औपनिवेशिक ब्रिटिश साम्राज्य को घुटने टेकने के लिए विवश किया। भारत के राष्ट्रीय आंदोलन के इतिहास लिखने के संदर्भ में इतिहास लेखन के अनेक स्कूल प्रचलन में आये हैं। इस आंदोलन को इतिहास दर्शन के विभिन्न परिप्रेक्ष्यों में रखकर विवेचित, विश्लेषित किया गया है। भारतीय राष्ट्रवाद के विविध पक्षों को समझने से पूर्व राष्ट्र की संकल्पना को भी समझना आवश्यक हो जाता है। इस विचारधारा के अन्तर्गत राष्ट्र की संकल्पना को भी समझना आवश्यक हो जाता है। इस विचारधारा के अन्तर्गत राष्ट्र की संकल्पना में एक समान भाषा, समान जाति एवं समान धर्म को मानने वालों के लिए इस शब्दावली का प्रयोग किया गया। वस्तुतः राष्ट्रवादी विचारधारा का मूल आधार लोकवाद एवं लोकतंत्र है। जब एक जाति, एक धर्म एवं एक भाषा के लोग अपने हितों के लिए एकजुट होते हैं तो उनमें, 'हम' की अवधारणा का विकास होता है। इस 'हम' की अवधारणा से ही राष्ट्रवाद विकसित होता है। इस राष्ट्रवादी विचारधारा के अन्तर्गत आर्थिक राष्ट्रवाद एवं सांस्कृतिक राष्ट्रवाद दोनों विचारधाराएं भी देखी जा सकती हं।

19वीं शताब्दी के प्रारम्भिक दशकों में भारत में राजनीतिक चेतना के बीज पड़ने लगे थे। इन दशकों में राजनीतिक चेतना जागृत होने का प्रमुख कारण पाश्चात्य संस्कृति, पाश्चात्य उदारवादी एवं लोकतांत्रिक विचारों का भारतीयों पर प्रभाव पड़ना रहा। इस काल के राजनीतिक संगठनों एवं समाचारपत्रों ने भी राजनीतिक चेतना को विकसित करने में महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वाह किया।

अध्ययन के उद्देश्य –

1. भारतीय जनता में अपने अधिकारों के प्रति जागरूकता का विकास करना।
2. भारतीयों के अधिकारों की रक्षा तथा मांगों को प्रशासन के समक्ष रखने के लिए राजनैतिक एवं गैर राजनैतिक संगठनों के उद्देश्यों को व्याख्यायित करना।

3. भारतीयों में राष्ट्रवादी संगठनात्मक चेतना के विकास को प्रकट करना।
4. 1936 के पश्चात् स्थापित सार्वजनिक समितियां के सभी पहलूओं का अध्ययन करना।

भारत में संगठनात्मक राष्ट्रवाद का प्रारम्भ राजा राम मोहन राय से हुआ। आधुनिक भारत के पिता राजा राम मोहन राय प्रथम व्यक्ति थे, जिन्होंने भारतीयों के हित में राजनैतिक सुधार करने का पक्ष लिया तथा सामाजिक और राजनैतिक सुधारों के लिए ब्रिटिश शासन के समक्ष असंतोष प्रकट किया। राष्ट्रवाद, पाश्चात्य स्वतंत्रता प्रजातंत्र से प्रभावित उनका जन आंदोलन इस विश्वास पर आधारित था कि ब्रिटिश शासन द्वारा भारतीय समाज में वांछित सुधार होने चाहिए तथा भारत का एक स्वतंत्र राष्ट्र के रूप में उदय हो। उन्होंने इंग्लैंड जाकर वहां के राजनीतिज्ञों एवं हाउस ऑफ कॉमन्स में प्रेस की स्वतंत्रता, कार्यपालिका तथा न्यायपालिका का पृथक्करण, जूरी द्वारा वादों का निपटारा, उच्च पदों पर भारतीयों की नियुक्ति, जर्मींदारों के शोषण से किसानों की मुक्ति तथा भारतीय उद्योग धन्धों का बचाव आदि राजनैतिक मुद्दों पर उन्होंने कार्य किया।² यह विश्वास किया जाता है कि 1833 के चार्टर एक्ट की कुछ उदारवादी धाराएं उन्होंने के प्रयत्नों का परिणाम थी। परन्तु राजनैतिक संस्थाओं के संगठन का श्रेय उनके साथियों को मिला। ऐसा प्रथम संगठन ‘बंगभाषा प्रकाशक सभा’³ थी जो 1936 में बनी थी। यह सभा सरकार की नीतियों से सम्बन्धित मामलों की समीक्षा करती थी तथा उनके सुधार के लिए सरकार को प्रार्थना पत्र भेजती थी।

राजा राम मोहन राय की इस परम्परा का निर्वाह उनकी मृत्यु के पश्चात् हेनरी विलियन डेरोजियों व उनके शिष्यों ने किया। डेरोजियों व उनके शिष्यों की भारतीय देशभक्ति तथा स्वतंत्रता के लिए प्रम फ्रांसीसी क्रांतिकारियों थामस बेन, बैन्थम आदि द्वारा प्रतिपादित विचारधाराओं पर आधारित था। वे सर्वदा अपने छात्रों में स्वतंत्रता और देशप्रेम की भावना भरते रहते थे। एकेडिमक एसोसियेशन (1928)⁴ सामान्य ज्ञान समाज, वाद विवाद सभा तथा एंग्लो इंडियन हिन्दू संघ उनकी उपयोगी देन थी। प्यारे चन्द्र मिश्र ने लिखा है –

डेरोजियो अपने छात्रों में आत्मचिंतन की भावना भरते थे। प्राचीन धार्मिक ग्रंथों से न्याय, स्वदेश भक्ति, परोपकार, आत्म सम्मान के गुण अपनाने का आग्रह कहा था।⁵

आधुनिक भारत के इतिहासकारों ने यह दर्शाया है कि भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन का प्रारम्भ शिक्षित भारतीय द्वारा किये गये राजनैतिक क्रियाकलापों एवं संगठनों से हुआ। ये राजनैतिक संगठन 1857 के विप्लव से पूर्व ही अस्तित्व में आ चुके थे। 19वीं सदी के तीसरे तथा चौथे दशक में अनेक राजनैतिक संगठन बनने लगे थे। भारत में पहली राजनैतिक संस्था 1838 में कलकत्ता में ‘लैंड होल्डर्स सोसायटी’⁶ के नाम से स्थापित की गई थी। प्रारम्भ में इसे जर्मींदारी एसोसियेशन भी कहा जाता था। प्रारम्भ में इसका उद्देश्य जर्मींदारों के हितों का संरक्षण एवं संरक्षन रहा किन्तु इस संगठन ने कृषकों के हितों की रक्षा करने का कार्य भी किया। राजेन्द्र लाल मिश्र ने लिखा है – सोसायटी ने भारतीयों को अपने अधिकारों के लिए सर्वेधानिक ढंग से लड़ना सिखाया तथा दावों व अभिमतों को परास्त करने के लिए प्रेरित किया।⁷

राजा राम मोहन राय के अंग्रेज मित्र जॉन एडम्स ने 1839 में इंग्लैंड में ब्रिटिश इंडिया सोसायटी⁸ की स्थापना की थी जिसका उद्देश्य अंग्रेजों के हृदय में भारतीय मामलों के प्रति रुचि एवं सुधारात्मक दृष्टिकोण उत्पन्न करना था। 1843 में ब्रिटिश इंडिया सोसायटी के सदस्य जॉर्ज थाम्पसन ने ‘बंगाल ब्रिटिश सोसायटी’⁹ की स्थापना की तथा यह सोसायटी भारतीय जनता के अधिकारों व कल्याण करना शांतिपूर्ण एवं सर्वेधानिक साधनों से करने के लिए प्रयासरत थी।

1851 में लैंड होल्डर्स सोसायटी तथा बंगाल ब्रिटिश इंडिया सोसायटी का विलय करके एक नया संगठन ‘ब्रिटिश इंडिया एसोसियेशन’ बनाया गया। इस संगठन का उद्देश्य या विधियां और गृह प्रशासन के दोष समाप्त करना व जनता के सामान्य कल्याण को प्रोन्नत करना। इस संस्था ने 1852 में पहला वाद ब्रिटिश संसद के समक्ष प्रस्तुत किया। जिसे रचनात्मक राजनीतिक का प्रथम प्रलेख कहा जा सकता है।

इसके द्वारा लोकप्रिय सरकार की विधान सभा, न्यायिक तथा दंडनायक कार्य अलग कर दिये जाने थे, बड़े अधिकारियों के वेतन कम करने की, नमक, आबकारी तथा स्टाम्प कर इत्यादि समाप्त कर दिये जाने की मांग की गई।¹¹ इनमें से कुछ मांगों को 1853 के चार्टर द्वारा पूर्ण किया गया था। ब्रिटिश इंडिया एसोसियेशन ने 19वीं सदी के मध्य में एकता की भावना का विकास किया और 1857 से पूर्व भारत में राजनैतिक जागरण में अग्रणीय भूमिका का निर्वाह किया। राजनैतिक अधिनकार तथा प्रशासनिक सुधारों हेतु समस्त भारतीयों का एकजुट होकर लड़ने की प्रेरणा इस संगठन से मिली। अखिल भारतीय दृष्टिकोण की उत्पत्ति हेतु यह संगठन ही प्रेरक रहा।

इन संस्थाओं के अतिरिक्त ब्रिटिश इंडियन एसोसियेशन कलकत्ता (1851), मद्रास नेटिव एसोसियेशन (1852), बम्बई एसोसियेशन (1852) ने तीनों प्रांतों में राजनैतिक जीवन एवं गतिविधियों में भाग लिया। अत्याधिक नम्र तथा विनीत भाषा में विभिन्न प्रस्तावों अथवा स्मरण पत्रों में इस संस्था ने कुछ प्रस्ताव/सुझाव सरकार के समक्ष प्रस्तुत किये जो सरकारी नियम में किसी परिवर्तन से सम्बन्धित होते थे।¹² परन्तु जल्द ही इनका अस्तित्व समाप्त हो गया।

1857 के विद्रोह की असफलता से यह स्पष्ट हो गया था कि उच्च वर्गों के नेतृत्व में चलने वाला परम्परागत प्रतिरोध सफल नहीं हो सकता, इसलिए उपनिवेशवाद का विरोध सफलतापूर्वक नये तरीकों से करना होगा। दूसरी तरफ, विद्रोह के पश्चात् अंग्रेजी सरकार तथा उसकी नीतियों की प्रकृति में परिवर्तन आया— वह अधिकाधिक प्रतिक्रियावादी होता गया। इधर भारतीय शिक्षित वर्ग ने अंग्रेजी शोषण की प्रकृति को समझना प्रारम्भ कर दिया।¹³

19वीं सदी में बम्बई प्रेसीडेंसी में संगठनात्मक राजनैतिक चेतना का विकास होने लगा। 1867 में पूना एसोसियेशन का गठन किया गया। पूना सार्वजनिक सभा¹⁴ को राजनैतिक रूप से सक्रिय नेतृत्व एम. जी.रानाडे तथा जी.वी. जोशी ने प्रदान किया। सभा ने वर्नाक्युलर प्रेस एक्ट 1978 के विरुद्ध आवाज उटाई, इल्बर्ट बिल 1883 में आंदोलन चलाया और स्थानीय स्वशासन की मांग की। बाल गंगाधर तिलक ने इस संस्था के नेतृत्व से ही उपजी राजनैतिक पृष्ठभूमि तैयार की।

1865 में लंदन इंडियन सोसायटी की स्थापना लंदन में अध्ययन कर रहे भारतीय विद्यार्थियों फिरोजशाह मेहता, तैयब जी, नैरोजी तथा मनमोहन घोष ने की थी। भारतीय की शिकायतों को दूर करने तथा अंग्रेजी प्रेस में भारत के विरुद्ध दुष्प्रचार को ठीक करने का कार्य इस संगठन द्वारा किया गया था। 1866 में दादाभाई नौरोजी ने ईस्ट इंडियन एसोसियेशन¹⁵ की स्थापना की। इसका प्रमुख उद्देश्य अंग्रेजी बनना तथा संसद सदस्यों के समक्ष भारत सम्बन्धी विषयों पर समस्त सूचना प्रस्तुत करना था। भारत के मुद्दे पर अनेकों अंग्रेजों की सहानुभूति भी इस संगठन के साथ थी। जिससे यह संगठन विभिन्न शिकायतों को उठा सका तथा सुधारात्मक सुझाव दे सका। ईस्ट इंडियन एसोसियेशन के अतिरिक्त लंदन के कुछ अन्य संगठनों की स्थापना हुई। 1867 में मेरी कारपेन्टर द्वारा नेशनल एसोसियेशन¹⁶ की स्थापना की गई। 1872 में आनन्द मोहन बोस ने इंडियन सोसायटी¹⁷ की स्थापना की।

19वीं सदी के अंतिम दशकों में संगठनात्मक राजनैतिक चेतना का विकास करने में शिशिर कुमार घोष ने 1875 में इंडियन लीग¹⁸ नामक संस्था का गठन किया। इसकी स्थापना का मूल प्रेरक भाव था भारत की स्वतंत्रता लीग ने भारतीयों में राष्ट्रवाद की भावना बन साधारण तक पहुंचाने का प्रयत्न किया। राष्ट्रीय आंदोलन के लिए जनसमूह स्तर पर संगठित करने और आगे बढ़ाने में लीग को भारी राजनैतिक जीवन के लिए एवं प्रेरणास्त्रोत माना जा सकता है।

बाद में इंडियन लीग का स्थान सुरेन्द्र नाथ बनर्जी के इंडियन एसोसियेशन¹⁹ ने लिया। इसका उद्देश्य हिन्दू-मुस्लिम एकता जन आंदोलन के लिए समस्त जनता की भागीदारी सुनिश्चित करना था। इस संस्था का मुख्य मुद्दा था इंडियन सिविल सेवा परीक्षा में खुली प्रतियोगात्मक परीक्षा की आयु सीमा 21 वर्ष

से घटा कर 19 किया जाना था। बनर्जी ने इसे भारतीयों को इंडियन सिविल सर्विस से अलग करने का 'एक जानबूझकर किया गया प्रयास' बताया। यद्यपि एसोसियेशन अपने उद्देश्य में सफल नहीं हुआ किन्तु स्टेच्यूरी सिविल सर्विस का सृजन अप्रत्यक्ष रूप से संगठन का महत्वपूर्ण योगदान माना जा सकता है। तत्कालीन बहुचर्चित इल्बर्ट बिल 1883 के मुद्दे पर एसोसियेशन ने विरोध करके राष्ट्रीय आंदोलन को एक नया रूप दिया।²⁰

1885 तक अखिल भारतीय भारतीय राजनीतिक संगठन बनाये जाने की एक वस्तुनिष्ठ आवश्यकता थी। इस आवश्यक को समस्त भारत वर्ष में राष्ट्रवादियों द्वारा महसूस किया गया और बैनर्जी की विजयनी प्रगति ने उन्हीं की भाषा में यह स्पष्ट किया कि एक तरह से प्रशासन और शिक्षा के फलस्वरूप हमारे आदर्श पूर्ति की घटी आ गई अर्थात् विभिन्न भारतीय प्रांतों द्वारा सामूहिक प्रयास द्वारा राष्ट्रीय उद्देश्यों और महत्वाकांक्षाओं की पूर्ति के लिए एक राष्ट्रस्तरीय संस्था के निर्माण के प्रयास किये जा रहे थे लेकिन अधिकांश भारतीय राष्ट्रवादियों द्वारा स्थापित संस्थाएं प्रादेशिक स्वरूप ही बना पाई। थियोसोफिकल सोसायटी के माध्यम से ऐ.यू.ह्यूम शिक्षित भारतीयों के सम्पर्क में आए तथा इंडियन नेशनल यूनियन की स्थापना की।²¹ जिसके प्रमुख उद्देश्य भारतीय राष्ट्रवाद को प्रोत्साहन देना, भारत तथा इंग्लैंड के मध्य धनिष्ठ सम्बन्ध स्थापित करनाव इस हेतु अनुचित विधियों की समाप्ति हेतु प्रयत्न करना आदि।

1885 में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की स्थापना²² की गई तथा 1886 में इंडियन एसोसियेशन का विलय कांग्रेस में हो गया।

देश के विभिन्न भागों में राष्ट्रीय राजनैतिक कार्यकर्ताओं में पारस्परिक मैत्री सम्बन्धों का विकास करना, सभी देशवासियों के मध्य प्रजाति, धर्म तथा प्रान्तीयता, जन्म विभेद का उन्मूलन करके राष्ट्रीय एकता की भावना का अधिकाधिक विकास करना, जनमांगों को निर्धारित कर सरकार के समक्ष प्रस्तुत करना, मूलभूत भारतीय समस्याओं पर पूरी बहस के बाद शिक्षित भारतीयों में निर्णय अंकित करना और सबसे महत्वपूर्ण देश में जनमत का प्रशिक्षण तथा संगठन बनाना आदि।²³ राष्ट्रीय कांग्रेस के नेतृत्व में भारत ने स्वतंत्रता प्राप्त की।

निष्कर्ष –

19वीं सदी में भारत में अंग्रेजी शासन व्यवस्था के विरोध में अनेक सैनिक तथा असैनिक प्रकार के विद्रोह हुए। ये आंदोलन व विद्रोह असंगठित तथा क्रम योजनाबद्ध थे। 19वीं सदी के द्वितीयार्द्ध में नई राजनैतिक चेतना पल्लवित हुई जिसने सुगठित राष्ट्रीय आंदोलन को जन्म दिया। नये शिक्षित समाज द्वारा पाश्चात्य विचारों से प्रभावित होकर राष्ट्रवादी विचार के प्रसार हेतु राजनैतिक संगठन खड़े किये तथा उनके माध्यम से देश में राजनैतिक शिक्षा तथा अन्य कार्यकलाप प्रारम्भ किये चूंकि नई राजनैतिक चेतना पश्चिमी राष्ट्रवादी विचाराधाराओं द्वारा राजनैतिक संगठनों की नई तकनीकों पर आधारित थी।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. नौटियाल, विकास, आधुनिक भारत का इतिहास, वासु पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 200304, पृ. 564
2. गौतम पी.एल., आधुनिक भारत (1957–1947) राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 1998, पृ. 499
3. वी.ए.ल. ग्रोवर, अलका मेहता, यशपाल, आधुनिक भारत का इतिहास : एक नवीन मूल्यांकन, एस चांद एंड कम्पनी लिमिटेड, नई दिल्ली, 2018, पृ. 29
4. चौधरी, आर.एन एवं पुरोहित जी.ए.ल., जयपुर, 199 पृ. 80
5. उपरोक्त, पृ. 80
6. राय सत्या, भारत में उपनिवेशवाद और राष्ट्रवाद, दिल्ली (1983), पृ.सं. 200
7. राजेन्द्र मिश्राज स्पीचेज, पृ. 25

8. नौटियाल, विकास, आधुनिक भारत का इतिहास, वासु पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 200304, पृ. 565
9. गौतम पी.एल., आधुनिक भारत (1957–1947) राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 1998, पृ. 500
10. फडिया, वी.एल. एवं मंजू भारत का राष्ट्रीय आंदोलन तथा संविधानिक विकास, जयपुर (2002), पृ.सं. 11–12
11. यशपाल ग्रोवर पृ. 296
12. जैन एम.एस, आधुनिक भारत का इतिहास, जयपुर (1975) पृ.स. 322
13. राय सत्या, भारत में उपनिवेशवाद और राष्ट्रवाद, दिल्ली (1983), पृ.सं. 200
14. चिंतामणी सी.वाई–इंडियन पोलीटिक्स सिन्स म्यूटिनी पृ. 236
15. शुक्ल, आर.एल., आधुनिक भारत का इतिहास, दिल्ली, 1992, पृ. 390
16. गौतम पी.एल., आधुनिक भारत (1957–1947) राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 1998, पृ. 502
17. गौतम पी.एल., आधुनिक भारत (1957–1947) राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 1998, पृ. 502
18. गौतम पी.एल., आधुनिक भारत (1957–1947) राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 1998, पृ. 502
19. छाबडा जी.एस., आधुनिक भारतीय इतिहास—एक प्रगत अध्ययन, दिल्ली(1985) पृ. 499
20. उपरोक्त पृ. 499
- 20ए. बैनर्जी, ए नेशन इन मेकिंग, पृ. 46–57
21. गौतम पी.एल., आधुनिक भारत (1957–1947) राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 1998, पृ. 504
22. राबर्टस पी.ई., ब्रिटिशकालीन भारत का इतिहास, दिल्ली, 1969, पृ. 360
23. ऐन्ड्रूज सी.एफ., द राइज एंड ग्रोथ आफ कांग्रेस इन इंडिया, पृ. 3–27

नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या कार्याचा भारतीय कामगार चळवळीवरील परिणाम

संशोधक विद्यार्थी

रोशन महानेव मून

सारांश

नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी स्वतः मिळमध्ये स्टोर किपरची नोकरी केली असल्याने त्यांनी कामगारांच्या समस्या जवळून अनुभवल्या होत्या. तर कामगाराचे शोषण कसे केल्या जाते हे त्यांना माहित होते. स्त्रियांवर, मुलांवर अन्याय होत होता व म्हणून त्यावर त्यांनी आवाज उठवायला सुरुवात केली व कामगारांनीही त्यांना साथ दिली. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी 'दीनबंधू' वृत्तपत्राच्या माध्यमातून कामगारांच्या समस्यांना उजागीर करण्याचे कार्य केले. 'दीनबंधू'मधून मालक कामगारांचे शोषण करत आहे हे त्यांनी वारंवार छापले तर ब्रिटीश सरकारचे कामगारांवर होत असलेल्या अन्यायावर बिलकुल लक्ष नाही व म्हणून त्यांच्यावर सुद्धा जोरदार टीका केली. कामगारांची स्थिती दिवसेंदिवस खराब होत असून सरकारने कायदे बनवून मिळ मालकांकडून कामगारांचे होणाऱ्या शोषनाविरुद्ध लगाम लावावा असे त्यांनी सरकारला आव्हान केले. केवळ लिखान व आव्हानच केले नाही तर नंतरच्या काळात कामगारांना सोबत घेऊन संप, निदर्शने व आंदोलने त्यांनी केली व त्याचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेला आपल्याला दिसून येतो.

बिजशब्द :- कामगार, शोषण, फॅक्टरी अँकट, राष्ट्रीय आंदोलन, क्रांती.

प्रस्तावना

ब्रिटनमध्ये अठराव्या शतकामध्ये औद्योगिक क्रांतीला सुरुवात झाली आणि काही वेळातच संपूर्ण युरोपात ती पसरली. युरोपीयन देशांनी आपल्या वसाहतीक देशामध्ये व्यापाराच्या दृष्टीकोनातून उद्योगधंडे सुरु करायला सुरुवात केली त्यातूनच संपूर्ण जगामध्ये औद्योगिक क्रांतीने लोन पसरले या काळात भारतावर ब्रिटीश सरकारचे राज्य असल्याने भारतातही लहान मोठे उद्योग सुरु होऊन औद्योगिक क्रांतीची पाये रेवली गेली. भारतातही उद्योजकांनी मोठ मोठ्या शाहगत उद्योग धंडे टाकायला सुरुवात केली. हळूहळू तिचा विस्तार झाला. १८५३ मध्ये आगगाडी निर्मितीचा पहिला कारखाना उभा राहिला. हळूहळू शेतकरी व मजूर वर्ग कामाच्या शोधात या उद्योग धंक्याकडे आशेने पाहू लागला. औद्योगिकीकरणाच्या अगोदर भारतीयांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती होता व शेती हा बाग महीने रोजगार देऊ शकणारा उद्योग नव्हता. त्यामुळे बेरेच शेतकरी शेतीचा हंगाम संपल्यावर त्यांच्याकडे कोणतेच कामधंडे नसल्याने ते शहराकडे रोजगार निर्मितीचे ठिकाण म्हणून पाहू लागले व उद्योग धंक्यामध्ये रोजगारासाठी येऊ लागले त्यामुळे हळूहळू उद्योग धंक्यामध्ये कामगारांची संख्या वाढत गेली.

दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणात उद्योग धंडे वाढत गेल्याने कामगारांची संख्याही वाढत गेली यातच भर पडली. अमेरिकन यादवी युद्धाची अमेरिकण यादवी युद्धाने बाजारात तेजी आणली. कापसाच्या भरभराटीचे वर्णन करतांना गिरण्यांचे अभ्यासक दिनशा वाच्छा लिहतात. "लँकेशायरचा कापड उद्योग जणू भारतीय कापसासाठी आसुसल्यामुळे इथल्या कापूस उद्योगात लक्षणीय वाढ झाली. कापूस मग तो कोणत्याही दर्जाचा असो, चांगला किंवा निकृष्ट तसेच उच्च दर्जाचा वा अतिसामान्य दर्जाचा असो जो तो आपले नशीब आजमविण्यासाठी बोटी भरभरू लँकेशायरकडे रवाना करीत होता."^१ कमी पगारात भरपूर मजूर उपलब्ध असल्याने कोठेही नवीन गिरणी निघाली की मजूरांचा लोंडा त्या गिरणीकडे येई. १८७५ ते १८८२ या सात वर्षांच्या कालखंडात गिरण्यांमधील नोकन्यांमध्ये १३५ टक्के वाढ झाली परंतु या काळात पगार मात्र ९.४ टक्के एकदाच वाढला. १८७५ ते १८९० या १५ वर्षात नोकन्यामध्ये ३३६ टक्क्यांनी वाढ झाली. परंतु पगारामध्ये केवळ १७.६ टक्के एकढीच वाढ झाली गिरणी उद्योगाची भरभराट झाली परंतु कामगाराचे पगार मात्र स्थिर राहल्याचे दिसते.

"औद्योगिक क्रांतीने कामगार निर्माण केले आणि त्यांना विपन्नावस्थेत ठेवणारी एक अत्यंत विषम आणि निर्दिश अशी समाज व्यवस्था प्रस्थापित केली. कामगार चळवळ जन्माला आली ती त्या समाज व्यवस्थेला विरोध व तिच्या जागी समतेची, वैपुल्याची आणि मातृभावाची नवीन समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी."^२

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

- १) नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या कार्याचा भारतीय कामगार चळवळीवरील परिणामाचा अभ्यास करणे.

लोखंडे यांच्या कार्याचा भारतीय कामगार चळवळीवरील परिणाम

लोखंडे यांचे कामगार चळवळीतील कार्य अतुलनीय आहे. त्यांच्या कार्याचा भारतीय कामगार चळवळीवर अत्यंत दुरगामी परिणाम झालेले दिसून येते.

१) टाटाचा इशारा :

कामगारांमध्ये होणाऱ्या बदलांबाबत १८८८ साली टाटांनी मिल मालक संघाला पत्र लिहून गंभीर इशारा दिला ते म्हणतात, “मुंबई हे युरोपला जवळचे असे बंदर आणि मध्यवर्ती व्यापार केंद्र झाल्यामुळे देशातील असंख्य बेरोजगार इथे पोट भग्यला येत आहेत, याबद्दल दुमत नाही. परंतु याचवेळी आपण हे ध्यानात घ्यायला हवे की इथले जुने कामगार आता हुशार झाले आहेत. औद्योगिक विकासातील आपल्या खन्या स्थितीची आणि शक्तीची त्यांना जाणिव झाली आहे. संप कधी सुरु करावा आणि पगार वाढ कधी मागावी, हे त्यांना आता नेमके कळते. जसजशी त्यांची ताकद वाढेल तशी त्यांना आपल्या हक्कांची जाणिव होईल आणि मग लँकेशायरच्या कामगारांसारखेच तेही अडवणूक करतील. त्यांच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष झाल्यास मोठ्या प्रमाणांवर संप होतील, अशी आम्हाला भिती वाटते.”^३ टाटाचे हे पत्र म्हणजे अल्पावधीत लोखंडे यांनी उभारलेल्या कामगार चळवळीला मिळालेली पावती असेच म्हणावे लागेल. परंतु टाटांना जाणवलेला बदल आणि त्याचे गंभीर्या याकडे इतर गिरणी मालकांनी डोळेझाक केली. कामगारांची एकजुट आणि पगार वाढीची मागणी यांचा धोका भविष्यात जाणवायला नको असेल तर निरनिराक्ष्या प्रांतातले कामगार भरती करायला हवेत असे टाटांनी स्पष्टपणे सुचविले. त्यामुळे भविष्यात कामगारांचा तुटवडा भासणार नाही आणि मोठे संप होण्याची शक्यताही कमी होईल.

यामध्ये लोखंडेच्या कार्यने उदयोजकांमध्ये भितीचे वातावरण तयार झाले होते हे लक्षात येते हा त्यांच्या कार्याचा परिणामच आहे.

२) उद्योजक व कामगार सलोखा :

नागर्यण मेघाजी लोखंडे यांनी जेव्हा कामगार संघटनेच्या माध्यमातून कामगार चळवळीला सुरुवात केली तेव्हा मिल मालकांना कामगार संघटना नको होत्या. मालकांच्या मते कामगार संघटना या औद्योगिक विकासाला मारक असतात व कामगारांच्या मागण्या मान्य केल्या तर उद्योगधंदयातून मिळणारा नफा कमी होईल याची भिती मिल मालकांना असायची तर मिल मालकाने घातलेली बंधने कामगारांना अत्याचारासारखी वाटत असे यातूनच मिल मालक व कामगार यांच्यात वादविवाद निर्माण होऊन त्यात कामगार आणि मालक या दोघांचेही नुकसान होत असे, मालक हा कामगारांना कामावरुन काढणे, वेतन कपात, प्रसंगी मारहान असा प्रकार करत असे तर कामगार उत्पादन बंद पाडत असे यामुळे दोघांचेही नुकसान होत असे. नागर्यण मेघाजी लोखंडे यांनी बॉम्बे मिल हॅन्डस असेशिएशनच्या माध्यमातून सनदशीर मागणे कामगार हिताचे कार्य केले त्यामुळे मिल मालकांनी कामगार संघटनांच्या अस्तित्वाला मान्यता दिली. गिरण्यामध्ये वेळोवेळी होणाऱ्या तंठ्यामध्ये गिरण्यांचे फार नुकसान होत आहे एवढी महागाची यंत्रे गिरण्याविरोधात काम करणाऱ्या मजुरांच्या हातात दयायची म्हणजे त्यांच्याकडून या यंत्राला धोका पोहचविण्याची भिती मिल मालकांच्या मनात राहत असे, तेव्हा कामार संघटनांना मान्यता देऊन त्यांच्या माध्यमातून कामगार कारखानांना यांच्यात सलोखा निर्माण करणे हे नंरतच्या काळात कारखानदारांना अधिक सोईचे वाटु लागले. उलटपक्षी कारखान्याचे जर नुकसान झाले तर आपलीही प्रगती होऊ शकत नाही याची जाणिवही कामगारांना होऊ लागली त्यातून तडजोडीची, सहकार्याची, शांततेने वाद – विवाद मिटविण्याची तसेच मालक व कामगार संघर्ष ठाळण्याची भावना दोन्ही वर्गात तयार झाली.

३) फॅक्टरी ॲक्ट १८८१ :

नागर्यण मेघाजी लोखंडे यांचा संघर्ष व फॅक्टरी अॅक्ट विषयीच्या वाढत्या मागणीमुळे सरकारला फार काळ दुर्लक्ष करता आले नाही व सरकारने मार्च १८७५ मध्ये एक कमिशन नेमले. “मुंबईचे कलेक्टर एफ. एफ. अर्बुथनॉट हे या कमिशनचे अध्यक्ष होते डॉ. टी. ब्लानी व हायकोर्ट वकील रावसाहेब विश्वनाथ मंडळिक हे सदस्य होते.”^४ यामधील दोन तृतीयांश सदस्य गिरण्यांच्या मालक वर्गातील होते म्हणून या कमिशनचा विरोध करण्यात आला. अनेक वृत्तपत्रातून याचा विरोध करण्यात आला. सोशबजी शापूरजी बोंगाली हे स्वतः श्रीमंत वर्गातील असले तरी देखील गिरण्यामधील वास्तव स्थितीची त्यांना जाणिव होती. म्हणून त्यांनी फॅक्टरी ॲक्टचा मसुदा तयार करून तो सरकारला सादर केला होता. मुंबई सरकारने मात्र त्यावर कोणतीच कृती

केली नाही त्यामुळे तो मसुदा त्यांनी इंगलंडला पाठविला. असाच प्रयत्न मुंबई विज्ञापीठाच्या रजिस्ट्रार कार्यालयातील हेडक्लार्क श्री. जनार्दन रामचंद्रजी यांनीही केला व त्यांनी फॅक्टरी ॲक्टची आवश्यकता प्रतिपादित केली. मात्र मिळ ओनर्स असोशिएशनने फॅक्टरी ॲक्टची आवश्यकता नाही अशी भूमिका घेतली. परंतु अनेक वृत्तपत्र रास्तगोप्तार, दीनबंधूतून सतत फॅक्टरी ॲक्टची बाजू घेतली व त्याची आवश्यकता नमूद केली. अखेर बन्याच दिरंगाइनंतर १५ मार्च १८८१ रोजी गव्हर्नर जनरलच्या कायदे कौन्सिलने 'फॅक्टरी बिल' मंजूर केले.

या कायद्यातील तरतूदी

या कायद्यातील तरतूदी अत्यंत सौम्य व मर्यादित होत्या.

- १) "जो कारखाना वर्षातून चार महिणे चालतो त्यांना हा कायदा लागू होणार होता.
- २) १०० पेक्षा जास्त कामगार आहेत अशा कारखान्यास हा कायदा लागू.
- ३) सात वर्षांच्या आतील मुलांस कामावर लावू नये.
- ४) ७ ते १२ वर्षापर्यंतच्या मुलांस दिवसातून ९ तासापेक्षा जास्त वेळ कामास लावू नये.
- ५) ९ तासामध्ये १ तास विश्रांती द्यावी व दरमहा ४ दिवस सुट्टी द्यावी.
- ६) मुलांच्या वयाचा दाखला मिळण्याकरिता सरकारात डॉक्टरची नेमणूक करण्यात येईल व नियमांप्रमाणे अंमल चालू आहे की नाही यासाठी इन्सपेक्टर नेमण्यात येईल."

१८८१ च्या फॅक्टरी कायद्यातील वृटीवर मोठ्या प्रमाणात टीका झाली नारायण लोखंडे म्हणतात "किमान १६ वर्ष वयापर्यंत तरी मुलांना फॅक्टरीत कामाला लावू नये, कारण अकाली कामाच्या ताणामुळे मुलांच्या वाढीवर प्रतिकुल परिणाम होतो, म्हणून फॅक्टरी ॲक्टमध्ये दिलेली कामे करणाऱ्या मुलांच्या वयाची किमान मर्यादा १६ वर्षापर्यंत वाढवायला हवी. नोकरीमुळे शिक्षणास मुकाब्या लागणाऱ्या मुलांच्या शिक्षणाची काहीतरी व्यवस्था सरकारने करायलाच हवी. गिरणी कामगारांना मिळणारा पगार अतिशय तुटपुंजा आहे त्यासाठी सरकारने कायदाच करायला हवा. कामगारांना विश्रांती मिळावी यासाठी मुंबईतील गिरण्या दरमहा दोन दिवस बंद ठेवल्या जातात, असे सांगण्यात आले आहे परंतु कामगारांना अर्धा दिवस कामावर येऊन मशीनची साफ सफाई करावी लागते. त्यामुळे त्यांना आवश्यक ती विश्रांती घेताच येत नाही."^६

४) रविवारची सुट्टी :

कामगारांच्या हितासाठी मालकांना आवाहन करण्याएवजी कामगारांना संघटित करून जागृत करण्याचे कार्य नारायण लोखंडे यांनी सुरु केले. ठिकठिकाणी गिरणी कामगारांच्या बैठका घेण्यात आल्या. मुंबई सरकारने १८८१ च्या कायद्यातील वृटीवर सर्वत्र होणारी टीका ध्यानात घेऊन कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी १८८४ मध्ये कलेक्टर डब्ल्यू. बी. मूलक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक फॅक्टरी कमीशन नेमले. या कमीशनने कामगारांच्या प्रतिनिधीची कैफियत ऐकावी अशी मागणी नारायणराव लोखंडे यांनी केली. आपल्या मागण्या कामगारांसमोर जाहीर करण्यासाठी मुंबईतील सर्व गिरणी कामगारांची जाहीर सभा घेण्याचे निश्चित झाले. २३/०९/१८८४ रोजी सायंकाळी सुपारी बाग, परळ येथे गिरणी कामगारांची ऐतिहासिक जाहिर सभा झाली. या सभेस सुमारे ४ हजार कामगार हजर होते. या सभेचे अध्यक्ष दीनबंधूचे संपादक नारायण लोखंडे यांनी ही सभा म्हणजे गिरणी कामगारांचे मतप्रदर्शन होय असे सांगून पुढे ते म्हणाले "कोणतीही विश्रांती न देता आठवडाभर गिरणी चालू ठेवणे हे जसे कामगारांच्या हिताचे नाही तसे मालकांच्याही फायद्याचे नाही. कोणत्याही कामगारास शरीर प्रकृती चांगली ठेऊन सतत काम करायचे असेल तर त्याच महिण्यातून चार दिवस विश्रांतीची गरज आहे."^७ शेवटी, गिरणी मालकांना जर खरोखरच स्वतःचा उत्कर्ष करायचा असेल तर त्यांना कामगारांच्या हिताकडे सहानुभूतीने, आपुलकीनेच पहावे लागेल असे ते म्हणाले. बॉम्बे मिळ हॅडस असोशिएशनने घेतलेल्या देशातल्या या पहिल्या सभेने कष्टकरी वर्गाचा आवाज प्रथमच जाहिरपणे प्रकट झाला. देशी वृत्तपत्रांनी या सभेची फारशी दखल घेतली नाही. परंतु 'टाईम्स ऑफ इंडिया' सारख्या मातब्बर इंग्रजी पत्रात या सभेचा वृत्तांत छापून आला. वरील सभेमध्ये संमत झालेल्या ठरावानुसार गिरणी कामगारांच्या मागण्याचे एक सविस्तर पिटीशन तयार करण्यात आले. ५,५०० कामगारांनी सहगा केलेले हे पिटीशन फॅक्टरी कमीशनचे अध्यक्ष डब्ल्यू. बी. मूलक यांना १५ ऑक्टोबर १८८४ रोजी सादर करण्यात आले.

गिरणी मालकांनी रविवार सुट्टीला विरोध केला व त्यापेक्षाही अधिक वेळ कामगार गैरहजर असतात असे सांगितले. रविवार सुट्टीबाबत व इतर मागण्यांबाबत लोखंडे यांनी मुंबई सरकारला पत्र लिहून कामगारांच्या मागण्याचे स्मरण दिले. रविवारच्या सुट्टीचा दिवस नसावा अशी चर्चा पुढे आली. रविवार हा खिंशचनांचा उपासनेचा दिवस आहे म्हणून तो दिवस नको सुट्टीसाठी कोणता दिवस यावर लोखंडे यांचे मत विचारले असता “रविवार हा केवळ खिंशचन धर्मियांचा दिवस नाही तर तो हिंदूचाही धार्मिक दिवस आहे. खंडोगा आणि कुलस्वामिणी या देवतांचा रविवार हाच दिवस आहे. हे बहुतांश गिरणी कामगार हे खंडोगाचे भक्त आहेत. ब्रिटीश प्रशासनाने प्रांतीपासूनच सर्व समाजाला, सर्व वर्गाना, सर्व धर्मियांना सोयीचा सुट्टीचा दिवस रविवार मानला असल्याने तोच दिवस कामगारांना सुट्टीचा दिवस असावा.”^८

५) १८९२ चा फॅक्टरी अँकट

१८९० ह्या वर्षी बर्लीन येथे पहिली आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषद (International Labour Conference) भरली. ह्या परिषदेत जगातल्या विविध देशातील कामगारांच्या प्रश्नांसंबंधी चर्चा झाली. ह्या परिषदेने स्त्रिया आणि बाल कामगारांच्या कल्याणाविषयी कायद्याची तरतूद केली. भारतीय कापड उद्योगाच्या स्पष्टेने धास्तावलेल्या मॅचेस्टर चेबर ऑफ कॉमर्सने ह्या परिषदेच्या वेळी आंदोलनात्मक पवित्रा घेतला आणि बर्लीन परिषदेने मंजूर केलेल्या शिफारशी हिंदुस्थानातील उद्योगांना त्वरीत लागू कराव्यात यासाठी दबाव आणला. हिंदुस्थानच्या गिरणी मालकांनी याचा विरोध केला. मॅचेस्टरच्या व्यापान्यांचा ब्रिटीश पार्लमेंटवरचा, पर्यायाने हिंदुस्थान सरकारवरचा दबाव इतका जबरदस्त होता की, सरकारला त्यासंबंधी निर्णय घ्यावाच लागला. श्री. मुलक यांच्या चौकशी समितीचे निष्कर्ष बाजूला ठेऊन कामगार विषयक सर्वकष प्रश्नांचा आढावा घेण्यासाठी सरकारने दि. “२५ सप्टेंबर १८९० रोजी सर्वसमावेशक अशा फॅक्टरी लेबर कमिशनची नेमणूक केली सर्जन मेजर ए. एम. लेथाब्रिज, एम. डी. हे या कमिशनचे अध्यक्ष होते. या कमिशनमध्ये प्यारेमोहन मुखर्जी, महम्मद हुसेन, सोराबजी शापूरजी बेंगाली सदस्यावरेवरच कमिशनला मदत करण्यासाठी नारायण मेघाजी लोखंडे यांची सरकारतर्फे निवड करण्यात आली.”^९

६) मालकांना दंड

नव्या फॅक्टरी अँकटची गिरणी मालक मुळीच अंमलबजावणी करत नाहीत, याबाबत लोखंडे यांनी दीनबंधुमधून सातत्याने पाठपुरावा केला ‘सुबोध पत्रिके’ ने गिरणी मालकांनी कायद्याने वागावे अशी सूचना केली. गिरण्यातील मजुरांचा फेरबदल झालेला कायदा जो चालू वर्षाच्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेपासून अंमलात आला त्या कायद्याच्या काही कलमांचे उल्लंघन केल्याच्या आरोपावरून चिफ इस्पेक्टर ऑफ फॅक्टरीज मि. जहागीर डोसाभाई फ्रामजी यांनी परळ येथिल उकेर्डा खेत्सी नावाच्या गिरणीचे मालक उकेर्डा खेत्सी यांवर गेल्या बुधवारी गिरगाव पोलीस कोर्टात दुसरे प्रेसिडेन्सी मॉजिस्ट्रेट मि. ह्यामिल्टन साहेब ह्या पुढे खटला चालविला मि. जहागीर डोसाभाई फ्रामजी म्हणाले की मी मागल्या महिण्याच्या विसाव्या तारखेस परळ येथिल उकेर्डा खेत्सी यांच्या गिरणीवर गेलो होतो तिथे चौकशीअंती मला असे समजले की, गिरण्यातील मजुरांच्या कायद्याच्या ७ व्या अ (१) कलमात मंजूर केलेली दुपारचे १२ व २ दरम्यान अर्ध्या तासाची रजा ह्या गिरणीत देण्यात येत नाही. ह्या कायद्याच्या ७ (३) व्या कलमान्वये चौदा वर्षाच्या आतील मुलांस सात तासांपेक्षा जास्त वेळ कामावर लावू नये असे असता या गिरणीचे मालक मुलांकडून भर दिवस म्हणजे अकरा तास काम करून घेतात, तिसरे या कायद्याच्या ६ व्या कलमान्वये गिरण्यातील गाडी खात्यातील बायकास दिवसाच्या दरम्यान ठरविलेली रजा देण्यात यावी असे असताही ह्या गिरणीत देण्यात येत नाही. मि. ह्यामिल्टन साहेब म्हणाले की, गिरण्याच्या मालकास मजूरदार हे आपल्यासारखे मनुष्य आहेत, जनावरे नाहीत हे समजले पाहिजे, ते म्हणाले की, “गिरण्यातील मजुरदारास अर्धा तास विश्रांती मिळणे आवश्यक आहे उकेर्डा खेत्सी यांनी कायद्याचा भंग केला हे त्यांच्यावर शाब्दीत झाल्याकारणाने व हा कायदा मोडल्याचा पहिलाच खटला असल्याकारणाने मि. ह्यामिल्टर साहेबांनी उकेर्डा खेत्सी यास २०० रु. दंड केला व पुन्हा अशा प्रकारचा गुन्हा न करण्याबाबत सक्त ताकिद दिली. ”^{१०} अशा प्रकारे प्रत्यक्ष गिरणी मालकालाच दंड होण्याची घटना हिंदुस्थानच्या इतिहासात प्रथमच घडली.

लोखंडे यांच्या निधनानंतर बॉम्बे मिल हॅंडस असोशिएशनचे काम बरेच थंडावले. परंतु मराठा ऐक्येच्छु सभेने या कामी पुढाकारे घेतला. १९०५ मध्ये कामगारांचे कामाचे तास कमी करण्याची मागणी केली. १९०८ मध्ये फॅक्टरी लेबर कमिशनपुढे कामगारांची दुःखे कशी करता येईल याबदल एक अभ्यासपूर्ण निवेदन सादर केले. हरिशचंद्र आनंदराव तालचेटकर,

भिवाजी नरे, सीताराम बोले या पुढाऱ्यांनी कामगार हितवर्धक सभा स्थापन केली. या सभेने अनेक गिरण्यातील संप मिटवून कामगारांचे थकलेले पगार मिळवून दिले. पुढील काळात कामगार हितवर्धक सभेने लोखंडेच्या पावलावर पाऊल टाकून पगार वाढ, कामगारांचे आरोग्य यासाठी चळवळ उभारली. त्यांनी आयोजित केलेल्या १४ डिसेंबर १९९९ च्या पहिल्या कामगार परिषदेचे पडसाद लंडन येथे उमटले व भारतीय कामगार चळवळीचा पाया हा सत्यशोधक विचाराने घातला गेला.

कामगार संघटनाचा राष्ट्रीय आंदोलनातील सहभाग

कामगार वर्ग आपल्या हिताची मागणी करत असतांना राष्ट्रीय आंदोलनही जोर पकडू लागला होता. राष्ट्रीय कॉंग्रेसमध्ये मवाळवादी नेते मागे पडून जहालवादी लाल, बाल, पाल सारखे नेते आंदोलनाची भूमिका घेऊन आंदोलन सक्रीय करीत होते व या राजकीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीमुळे घडणाऱ्या विविध घटनांचे परिणाम कामगार चळवळीवर होणे अनिवार्य होते. याच काळात ब्रिटीशांनी अन्यायकारी १९०५ मध्ये बंगालची फाळणी केली तिचे पडसाद देशभर उमटले. संपूर्ण देशात राष्ट्रप्रेम उफाळून आले. कामगारांनाही राष्ट्रीय आंदोलनात उडी घेतली. कामगारांनी आपले कामाचे तास कमी करण्याची मागणी केली त्याचे पोस्ट खात्यावर परिणाम झाले. १९०७ मध्ये ‘बॉम्बे पोस्टल युनियन’ ही संघटना स्थापन करण्यात आली. राजकीय क्षेत्रात बंगालच्या फाळणीप्रमाणे देशव्यापी परिणाम करणारी दुसरी घटना म्हणजे १९०८ मध्ये लोकमान्य टिळकांना झालेली अटक होय. यामुळे कामगार वर्ग पेटून उठला महाराष्ट्राच्या व राष्ट्राच्या अस्मितेचा हुंकार सर्वत्र जाणवला. टिळकांना झालेली ६ वर्षांची शिक्षा संपूर्ण देशात कामगारांना अस्वस्थ करणारी ठरली. देशव्यापी संपात कामगारांनेही ६ दिवस संप करून आपला वाटा नोंदवला व राष्ट्रीय आंदोलनातही विविध ठिकाणी संप करून सक्रीय सहभाग नोंदवला. परिणामतः १९०८ मध्ये श्री. स्मिथ यांच्या अध्यक्षतेखाली कामगारांचे प्रश्न समजून ते सोडवून त्यांना शांत करण्यासाठी कमिशन नियुक्त केले व सर्व परिस्थिती अभ्यासून कमिशनने अहवाल सादर केला.”^{११}

हा काळ राजकीय धामधुमीचा होता. स्वातंत्र्य संग्राम उग्र बनत होता. स्वाभाविकच लढाऊ कामगार चळवळीला पाठींबा मिळाला. कामगार चळवळीतील इतर विचार मागे पडू लागले. कामगार संघटनांनी राजकारणात भाग घेऊ नये असा सूर होता. पण राजकीय जुलमी सत्तेच्या कारभारामुळे हा विचार मागे पडला. ऑल इंडिया ट्रेड युनियन कॉंग्रेस स्थापन झाली तेव्हाचा काळ राष्ट्रीय धामधुमीचा होता. जालियनवाला बाग हत्याकांड, देशाला चिंतेत टाकणारी घटना होय. खिलाफत चळवळ, होमरुळ चळवळ, मोपल्यांचे बंड, ब्रिटीश युवराजांच्या भेटीवर टाकलेला बहिष्कार इत्यादी घटना घडल्या. यामुळे या परिणामाचे एकदाच मिश्रण झाले या घटनांनी परस्पर प्रभावित केले. क्रांतीकारक चळवळ वाढत होती. संपाना राजकीय स्वरूप येऊ लागले. युवराजांच्या भारत भेटीवर बहिष्कार म्हणून एन. डब्ल्यू. रेल्वेच्या कामगारांनी संप केला. कॉंग्रेसच्या बहिष्काराच्या व असहकाराच्या चळवळीला पाठींबा देणारे व दडपशाहीचा निषेध करणारे संपही कामगारांनी केले. जगभर साम्राज्यशाहीचा व भांडवलशाहीचा धिक्कार करणाऱ्या घोषणा कामगार देत होते. “महात्मा गांधी कामगार चळवळीत राजकारण आणू नये या मताचे होते. लाला लजपतराय यांसारखे पुढारी संघटित कामगार हाच भांडवलशाही व साम्राज्यशाहीवर उतार आहे असे मानत. मात्र सी. आर. दास म्हणत, राष्ट्रीय चळवळीत व कामगारांच्या चळवळीत झागडा येण्याचे कारण नाही स्वर्गज्य जनतेसाठी आहे.”^{१२}

संदर्भप्रिंथ सूची

१. कदम मनोहर, (२००२), ‘भारतीय कामगार चळवळीचे जनक नारायण मेघाजी लोखंडे’, म. फुले समता प्रतिष्ठान, अक्षर प्रकाशन ति. आवृत्ती, पृ. क्र. ५८.
२. कर्णिक, वि. बी., ‘कामगार संघ आणि औद्योगिक संबंध’, पृ. क्र. ३.
३. कदम, मनोहर, ‘भारतीय कामगार चळवळीचे जनक नारायण मेघाजी लोखंडे’, म. फुले समता प्रतिष्ठान, अक्षर प्रकाशन, ति. आवृत्ती, २००२, पृ. क्र. ८३.
४. कित्ता, पृ. क्र. ७२.
५. कित्ता, पृ. क्र. ७७.
६. कित्ता, पृ. क्र. ७७, ७८.
७. कित्ता, पृ. क्र. ७९, ८०.

८. कित्ता, पृ. क्र. ८५.
९. कित्ता, पृ. क्र. ९१.
१०. कदम, मनोहर, भारतीय कामगार चळवळीचे जनक मेघाजी लोखंडे, पृ. क्र. ९६, ९७.
११. आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, यशवंतराव चव्हान महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रथम प्रकाशन, ऑगस्ट २००४, पृ. क्र. ४६.
१२. कित्ता, पृ. क्र. ४७.

Guruchand Thakur and His Contribution in the Educational Development of the Namasudra Community

Adarini Kanjilal Biswas

Assistant Professor, Department of History
Sarojini Naidu College for Women

Abstract: Guruchand Thakur is the son of Shri Hari Chand Thakur. Shri Hari Chand Thakur was born in Namasudra community in Bengal on 11th March 1812 in Gopalganj sub-division of Faridpur District in Eastern Bengal. In 1881, Guruchand Thakur first called for the education movement for the down-trodden people. Guruchand Thakur realized the need of education through the experience of his own life. He felt that education is the only path that could bring a person from darkness to light. Thus he advocated a new movement among the people of Matua Community, which has been discussed in this article.

Keywords: Namasudra, education, movement.

Introduction: Guruchand Thakur started the Education Movement by setting up a school in his home at Orakandi in 1880. Historian Professor Shekhar Bandyopadhyay in his book *The Namasudra Movement in Bengal:1872-1911* puts thus: “The First Step towards the spread of Education was taken in 1880 when a pathshala was founded in Orakandi exclusively for the purpose of education of the Namasudra children” (Bandyopadhyay, 2011). Guruchand Thakur son of Sri Sri Harichand Thakur started Namasudra welfare Association On the occasion of Shradha Anusthan of the mother of Iswar Gain in 1881 in the district of Khulna at Duttadanga (at present in Bangladesh) at least 10000(ten thousand) representatives from all over Bengal of Namasudras Community participated in this Conference. Guruchand Thakur was the President of the Conference then he is only 35 years old. Guruchand Thakur urged all of the participants to take initiative to set up Pathshala, medium English, Higher Institution at different Village at their own initiative school to educate the children in Namasudra area.

Analysis: In its report of 1882 the Hunter Commission proposed that the subaltern needed a widespread filtration of education. This initiative of mass education stirred the lower class from within the mass, particularly the underdeveloped, understood the fact, by the virtue of Sri Sri Guruchand that education is the ultimate source of enlightenment. At least one year earlier of Commission Guruchand Thakur started his education movement by establishing pathshala medium English in Namasudra dominated area in Bengal. He organized meetings in different village to encourage the downtrodden for setting up school and necessity of it, in response to his call his followers founded many pathshala and English medium school. Guruchand Thakur realized that without the help of Government this task would not be fulfilled, so he appealed to Dr C.S.Mead and with the help of him he set up a English School at Orakandi in 1906 and in this way with help of his followers he managed to establish about 1065 pathshala school with in 1931 in five district of Bengal (Faridpur, Bakerganj, Khulna, Jessor, Dacca, Meymensinh, Pabna etc.)

The Namasudra movement originated at Orakandi, village in Faridpur district in the mid - 19th Century under the leadership of Harichand Thakur. After Harichand Thakur's death in 1878, his son Guruchand Thakur provided a boost to the movement and expanded its influence over a large section of the community. It also attracted some other dalit groups too. The Namasudras consciously stayed away from the anti-partition movement (1905-1911) conducted mostly by upper-caste Hindu leaders and a small number of nationalist-minded Muslims. During the same period (1907) Guruchand Thakur rather submitted a memorandum to the Governor of Bengal demanding job reservation for Namasudra. The Namasudras published a number of tracts and from 1907 began to bring out a journal entitled Namasudra Shuhrid. The name of Namasudra as a community figured in the census report of 1911.

The Namasudras had their first organization in 1902 and they demanded a higher status. Eventually, in the early twentieth century, these social claims were transformed into political demands for separate representation in the legislature, reservation of jobs in public services and seats in educational institutions by leadership Guruchand Thakur.

Guruchand Thakur took the cue from his father and expedited the movement and under him it took the shape of a social movement during the period from 1872-1947 for social status, civil rights, economic power and political freedom.

The Namasudra community was concentrated mostly in East Bengal. During the partition of India on the basis of religion a large number of people of Namasudra community had to leave their forefathers land and came to West Bengal. A settled and organized community now became dispersed losing their lands and properties in alien land. They had to start from the zero again with empty hand. As the community was laborious and received education and organized under the movement of Guruchand Thakur, they came to a level within a few years in this new land. The spirit of the Education Movement was still alive in them. This dispersed Namasudra community became organized again in the new land with myriad hostility. They kept the pace of education movement after settling down a little in West Bengal bordering districts. Then set up many schools, pathshalas and colleges near the newly settled lands. Their literacy rates are higher than other scheduled castes community in West Bengal. The people of the Namasudra community are held in higher services in Central and State Government. Many people of this community are also held in different services in schools, colleges and offices. They are now actively engaged in politics and adorned in many prestigious posts. This Namasudra community are now economically sound enough.

According to data from the 2001 Census of India, the Namasudra is one of the main scheduled castes in West Bengal, with a population of 3,212,393 people, or 17.4 percent of the Scheduled Caste population of West Bengal. It is second only to the Rajbanshi Scheduled Caste which has 3,386,617 people. The scheduled caste in West Bengal cover about 23.51% according to the census 2011 of India to the population of the state. In 1981 they shared 21.99% and in 1991, 23.62%, 23.00% in 2001 to the total population of the state. The percentage of literates among the scheduled castes of West Bengal 2011 census is 70.13% whereas the said percentages were 59.04% in 2001, 42.21% in 1991, 24.42% in 1981, 17.80% in 1971 and 13.58% in 1961.

Scheduled Caste people of West Bengal are being educated day by day. It is found from the above report that according to census 1961 scheduled caste literacy in the state was 13.58% but general people literacy rate was 34.46% in the same year. In the same way scheduled caste literacy rate was being increased in various census report of the state but in every census it is found that their literacy percentage is lower than the general people literacy percentage .Thus, the literacy percentage is recorded for scheduled caste people in the state is 59.04% and 68.64% for general people in the census 2001.

Out of twenty two district of West Bengal Nadia, North 24 Paraganas and Koch Bihar possess highest literacy rate such as-66.30%,70.79%,70.54% respectively according to the census 2001and lowest literacy rate possess the district like- Bankura, Puruliya and Birbhum with the percentage of 42.92%,45.15%,and 45.74% respectively. In the census 1991 the district possess highest literacy rate was Kolkata, Medinipur,North 24 Paraganas with the literacy rate- 54.56% 56.53%,and 53.5% respectively and lowest literacy rate was found in the districts Birbhum ,Bankura ,Puruliya with the literacy rate of 27.66%,29.96%,and 31.81% respectively Koch Bihar,Jalpaiguri,Kolkata,North24 Paragana South 24 Paragana Darjeeling,Nadia, Howrah, and Medinipur, and rest of the district are lying the below measuring line.

The district Coochbehar comprise the highest number of scheduled caste population according to census 2011 i.e. 50.17%in the total population. The participation of scheduled caste in education is increasing day by day,in1961 their participation rate was 17.18% than it is increased up to 18.28% in 1971, 25.21% in1981,41.07% in 1991,66.30%in 2001 and in 2011 it stood up to 71.30%,which is state level participation rate (59.04%) of scheduled caste in education.

The Namasudra people in West Bengal are to some extent developed in the field of education in comparison to the other community group among scheduled caste of the state .They are present literacy rate is 71.93% which fifth position out of the 59 sub community of the scheduled caste group in the state according to the census 2001 .In the census 1961of West Bengal their literacy rate was 21.03%,26.86% in1971,35.87% in1991,71.93%in 2001 and 75.66% in 2011.

The literacy rate of scheduled caste remains below than the Namasudras in the state .According to the census1961 the literacy rate of SCs is 13.58%,whereas Namasudra people literacy rate is 21.03%.Again in 1971 the SCs literacy rate is 17.80% and Namasudra people literacy is 26.86%.In 1981 the participation of SCs in education is 24.42% and Namasudra people literacy is 35.87%.In this year the difference literacy rate is observed 11.45% but in 1991 this difference increased up to 13.67%.In this year literacy among all scheduled caste was found 42.21%. But Namasudra literacy was observed 56.18%.Finally ,in 2001 census of the state Namasudra literacy is recorded maximum 71.93% and all scheduled caste literacy rate is observed 59.04%. Only four districts of the state are having higher literacy among scheduled caste in comparison to the Namasudra people .The districts are North 24 Paragana 70.79% of scheduled caste ,whereas Namasudra people literacy is 69.35% than Coochbehar 66.30% among scheduled caste and 53.19% among Namasudra, Jalpaiguri 61.87% and 57.01% and in Darjeeling 62.43% among scheduled caste and 61.34% among Namasudra.

Conclusion: From the present study it is revealed that the Namasudra (scheduled caste) of undivided Bengal and West Bengal are to some extend forward in the field of education. Guruchand Thakur was vital role educational development of Namasudras in Bengal and his followers are established many pathshala and school ,college for the purpose of Namasudra children in Bengal and West Bengal.

References:

1. Bandyopadhyay, S. (2011). *Caste, Protest and Identity in Colonial India: The Namasudra Movement in Bengal:1872-1911*. New Delhi: OUP.
2. Bhattacharya, Sri Gopalgobinda (2013). GaudiyaVaisnava Dharma o Sadhana. Kolkata. GirijaLibrary.
3. Bhuteshananda, Swami (1999). Narada Bhakti Sutras.Kolkata. Advaita Ashram
4. Goswami, Bhaktisirdhanta Saraswati (2007).Sritattvasandharva. Mayapur. Sri ChaitanyaMath.
5. Haldar , Dr. Paramananda (Bangabda-1393). MatuaDharma Darshan. Kolkata. Lakshmi Printers.
6. Haldar, A. (2012). Sri Sri Guruchand Charit. West Bengal: Matua Mahasangha.
7. Malik, Biswnath (Bangabda-1416). Sri Chaitanya Chakra. Kolkata. Arnapurna Prakasani.
8. Mukhopadhyay, Debaranjan (1999). Vaisnava SristiSamiksha. Kolkata. Sri Sri SitanathOmkarnath Sanskrita Siksha Samsad.
9. Sarkar, T. (2007), Sri Sri Harililamrita. West Bengal: Matua Mahasangha
10. Shastri, Bhagabat Kumar (2001). Vaisnava Darshan.Kolkata. Sanstrita Pushtak Bhadandar.

“फ्लाय इंश” के पर्यावरणीय समस्या

डॉ. हनुमंत रघुनाथ गुद्दे

रा. नंदनज, ता. परळी वैजनाथ,

जिल्हा - बीड, ४३१५१५

प्रस्तावना –

औषिंगक वीज निर्मिती केंद्रांमध्ये कोळसा जाळल्यावर फ्लाय इंशच्या (राख) निर्माण होते. ही राख २०१९-२० मध्ये, भारतातील १९७ थर्मल प्लांट्सनी २२६ दशलक्ष टन फ्लाय अँश तयार केली. २०१९ पर्यंत सुमारे १.६ अब्ज टन फ्लाय अँश ६५००० एकर जमिनीवर विखुरलेली आहे. गेल्या दोन दशकांपासून भारत सरकार फ्लाय इंशच्या (राख) विलहेवाट आणि वापराबाबत नियमित अधिसूचना जारी करून निर्देश देत आहे. त्याच्या शिफारसी वेगवेगळ्या आहेत: बांधकाम साहित्य तयार करण्यासाठी आणि बांधकाम कामात त्याचा वापर करा; शेतात माती कंडिशनर म्हणून वापरा, सखल भागात, रिकाम्या खार्णींवर पुन्हा भरवसाठी वापरा. असे असतानाही जवळपास ६०% पेक्षा जास्त उद्योग या निर्देशांचे पालन करत नाहीत, बहुतेक राख उघड्यावर, पाणवट्यांमध्ये आणि खड्ड्यांमध्ये टाकतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

- १) औषिंगक वीज निर्मिती केंद्रांमध्ये कोळसा जाळल्यावर निर्माण होणाऱ्या फ्लाय इंश (राख) चा पर्यावरणावरील दुष्परिणाम अभ्यासणे.
- २) फ्लाय इंश (राख) ची पर्यावरणीय अभ्यासणे.

फ्लाय अँश (राख) मुळे निर्माण होणारे धोके –

संपूर्ण भारतातील कार्यकर्ते आणि संस्थांचा समूह असलेल्या फ्लाय अँश वॉच ग्रुपच्या स्थिती अहवालानुसार, ऑगस्ट २०१९ ते मे २०२१ दरम्यान भारतात कोळशाच्या राखेशी संबंधित आठ मोठ्या घटना घडल्या आहेत. मध्य प्रदेशातील सिंगरौली जिल्हा आणि उत्तर प्रदेशातील सोनभद्र जिल्ह्यात पसरलेला सिंगरौली प्रदेश यापैकी निम्मा आहे. फ्लाय अँश ओव्हरफ्लो झाल्यावर किंवा साठवल्या गेलेल्या राख तलावाच्या तटबंदीतून फुटून अपघात घडतात.

गेल्या दशकात मुख्य प्रवाहातील इंग्रजी माध्यमांमध्ये ७६ हून अधिक फ्लाय इंश अपघातांची नोंद झाली आहे, ज्यात अनेक लोकांचा मृत्यू झाला आहे आणि जलस्रोत, हवा आणि मातीचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले आहे, असे हेल्दी एनर्जी इनिशिएटिव्ह अँड कम्प्युनिटी एन्हायरनर्मेंटल मॉनिटरिंग या स्वच्छ उर्जेसाठी प्रयत्न करण्याच्या संस्थेच्या २०२० च्या संयुक्त अभ्यासात म्हटले आहे. मध्य प्रदेश, ओडिशा, तामिळनाडू आणि पश्चिम बंगालमध्ये कोळशावर आधारित थर्मल पॉवर प्लांट्सची संख्या सर्वाधिक आहे आणि सर्वात जास्त फ्लाय अँश अपघातांची नोंद याच राज्यांत आहे, असे अभ्यासात म्हटले आहे.

फ्लाय अँश सांडणे दुरुस्त करणे कठीण आहे आणि प्रदूषक आणि अधिकाऱ्यांनी साफसफाई करण्यात रस दाखवला नाही, असे निरीक्षण तज्ज्ञांनी नोंदवले.

विज्ञान आणि पर्यावरण केंद्राने २०१० आणि २०१९ मधील राख निर्मिती आणि वापरावरील राज्यवार डेटाचे विश्लेषण केले आणि या कालावधीत छत्तीसगढ आणि उत्तर प्रदेशमध्ये सर्वाधिक राख जमा झाल्याचे आढळले. आणि मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र आणि ओडिशामध्ये राखेचा मोठा अनुशेष आहे. हे प्रदूषण कमी करण्यासाठी तातडीने उपाययोजना करण्याची गरज असल्याचे मत तज्ज्ञांनी व्यक्त केले.

थिंक-टॅक सेंटर फॉर पॉलिसी रिसर्चने देखील “अँश डाइक आणि तलावांचे पालन न केल्याने होणारे उल्लंघन आणि त्यासाठी प्रतिबंधात्मक आणि पुनर्संचयित उपाय सादर करणे” लक्षात घेण्याची गरज असल्याचे नमूद केले. कायदेशीर समस्यांव्यतिरिक्त, “वर्षांपासून शेतजमिनी, सामान्य वापराचे क्षेत्र, जलस्रोत आणि हवा यासारख्या गंभीर परिणामांकडे लक्ष वेधले आहे.”

मंथन अध्यायन केंद्राचे विश्लेषक अवली वर्मा यांनी इंडियास्पेंडला सांगितले की, “पाण्यात प्रदूषकांचा प्रसार रोखणे अधिक कठीण आहे आणि जेव्हा मुसळधार पाऊस किंवा चक्रीवादळ एकत्र येतात तेव्हा ते जलस्रोतांच्या लांब आणि विस्तीर्ण भागात पसरले जाते,”

विविध अपघातांमध्ये फ्लाय अँशमुळे जलकुंभांना झालेल्या नुकसानाचे मूल्यांकन करण्यासाठी सार्वजनिक डोमेनमध्ये कोणतेही अभ्यास नाहीत.

फ्लाय एँश वाहतूक देखील धोकादायक आहे. भारत बांगलादेशला फ्लाय एँशची मोठ्या प्रमाणात निर्यात करतो, जिथे ती सिमेंट बनवण्यासाठी वापरली जाते आणि ती सुंदरबनमधून बार्जद्वारे वाहून नेली जाते. मंथन अध्यायन केंद्राने दाखल केलेल्या माहितीच्या अधिकाराच्या विनंतीला दिलेल्या उत्तरानुसार, २०२० मध्ये अशा बार्जेस कोसळण्याच्या पाच घटना घडल्या.

फ्लाय अँश (राख) क्र प्रदूषक –

अधिसूचना पहिल्यांदा आणल्यापासून गेल्या दोन दशकांमध्ये, फ्लाय एँशची समस्या वाढली आहे.

फ्लाय अँश (राख) हवेत मिसळल्याने उच्च पटलीचे वायू प्रदूषण होऊ शकते असे अनेक अभ्यासमध्ये आढळून आले आहे. कोळशावर आधारित थर्मल पॉवर प्लांट्स पाण्याचा वापर करतात, परवानगीपेक्षा जास्त पाणी वापरतात, असे इंडियास्पेंडने सप्टेंबर २०१९ मध्ये नोंदवले आहे.

राख पाण्यात मिसळल्यावर एकदा पाणी राखेने दूषित झाले की, ते पूर्ववत होत नाही.

२०१९-२० मध्ये, ऊर्जा क्षेत्राने ६७८ दशलक्ष टन कोळशाचा वापर केला आणि २२६ दशलक्ष टन राख निर्माण केली. यापैकी केवळ १८७ दशलक्ष टन (८२%) विविध मार्गानी वापरण्यात आले. उर्वरित रखेचे ढीग साचून पर्यावरणाची हानी होते.

फ्लाय अँश (राख) ची समस्या दूर करण्यासाठी उपाय योजना -

सरकार १९९९ पासून ही समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न करत आहे. या विषयावरील पहिली अधिकृत अधिसूचना १९९९ मध्ये आली आणि त्यात फ्लाय अँशाच्या रचनात्मक वापरासाठी काही पद्धतींची रूपरेषा दिली - सिमेंट, काँक्रीट ब्लॉक आणि विटा तयार करण्यासाठी आणि औषिंगिक ऊर्जा प्रकल्पांच्या १०० किमी परिध्यात रस्ते आणि तटबंधांचे बांधकाम.

तथापि, त्यानंतरच्या सूचना- २००३, २००९, २०१४, २०१६, २०१९, २०२० आणि नवीनतम, २०२१ मध्ये-प्रदूषकांद्वारे राखेच्या वापराची व्याख्या आणि अंतिम मुदत कमी केली. त्यांनी राखेचा वापर करून सखल भागात आणि सोडलेल्या खार्णीवर पुनर्संचयित करण्याची परवानगी दिली, प्रदूषकांसाठी मुदत वाढवली, फ्लाय अँशाची वाहतूक करता येईल असे अंतर वाढवले.

२००९ पासून, तज्ज मूल्यापन समिती- जी MoEFCC साठी प्रकल्पाच्या पर्यावरणीय परिणामाचे मूल्यांकन करते, तिचे वनस्पती प्राधिकरणांना त्यांच्या पर्यावरण क्लिअरनमध्ये सखल भागात राखेची विल्हेवाट लावू नये असे निर्देश देत आहे.

२००० मध्ये, मंत्रालयाने "धोकादायक औद्योगिक कचरा" मधून फ्लाय अँशचे घनकचरा म्हणून पुनर्वर्गीकरण केले आणि त्याला घरगुती कचन्याच्या श्रेणीमध्ये ठेवले. घनकचरा म्हणून, फ्लाय अँश हा घातक कचन्याच्या विपरीत कसा हाताळला जावा यासंबंधी भिन्न आणि खूपच कमी कठोर नियमांच्या अधीन आहे, असे हेल्थ केअर विदाउट हार्मचे नारायण म्हणतात.

चर्चा –

फ्लाय एँश (राख) ही एक तीव्र गतीने वाढत जाणारी पर्यावरणीय समस्या गंभीर होताना दिसत आहे. म्हणून शासनाच्या २०२१ मधील अधिसूचनेनुसार फ्लाय एँश (राख)ची १००% वापर (विल्हेवाट) तीन वर्षांच्या चक्रात करण्याचे निर्देशित केले आहे.

संदर्भ -

- १) तृतीय वर्ष कला, भूगोल अभ्यासपत्रिका क्र. ०९, प्रात्यक्षिक भूगोल – २, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई.
- २) <https://www.indiaspend.com/earthcheck/flyash-farmlands-sustainable-disposal-thermal-power-plants-environmentalists-government-768829>.
- ३) Government notifications in the years - 1999, 2003, 2009, 2014, 2016, 2019, 2020 and 2021
- ४) [Centre for Science and Environment; Community Environmental Monitoring](#).
- ५) [Health Care Without Harm](#).
